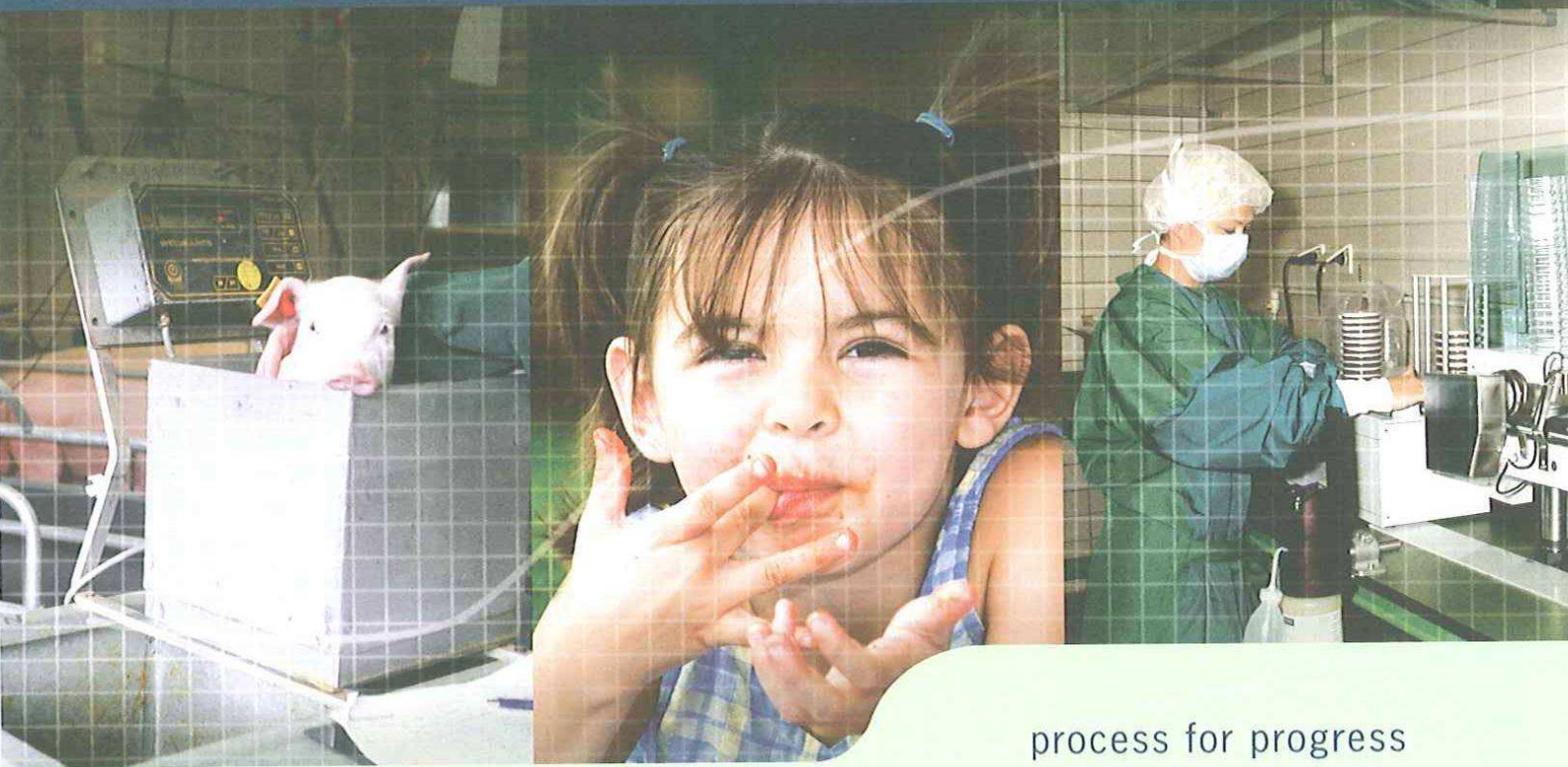

Animal Sciences Group

Kennispartner voor de toekomst

process for progress

Rapport 221

Indicatoren voor dierenwelzijn en diergezondheid

Mei 2009

ANIMAL SCIENCES GROUP

WAGENINGEN UR

Colofon

Uitgever

Animal Sciences Group van Wageningen UR
Postbus 65, 8200 AB Lelystad
Telefoon 0320 - 238238
Fax 0320 - 238050
E-mail Info.veehouderij.ASG@wur.nl
Internet <http://www.asg.wur.nl>

Redactie

Communication Services

Aansprakelijkheid

Animal Sciences Group aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

Liability

Animal Sciences Group does not accept any liability for damages, if any, arising from the use of the results of this study or the application of the recommendations.

Losse nummers zijn te verkrijgen via de website.

De certificering volgens ISO 9001 door DNV onderstreept ons kwaliteitsniveau. Op al onze onderzoeksopdrachten zijn de Algemene Voorwaarden van de Animal Sciences Group van toepassing. Deze zijn gedeponneerd bij de Arrondissementsrechtbank Zwolle.

Abstract

The Dutch Ministry of Agriculture, Nature and Food Quality requires a monitor for animal welfare and animal health to evaluate progress in this field. This report describes which indicators for animal welfare and health can be used for the monitor.

Keywords

Indicators, animal welfare, animal health, monitor

This project is carried out on behalf of the Ministry of Agriculture, Nature and Food Quality

Referaat

ISSN 1570 - 8616

Auteur(s) F.R. Leenstra en F. Neijenhuis

Titel: Indicatoren voor dierenwelzijn en diergezondheid
Rapport 221

Samenvatting

Voor het volgen van het beleid op het gebied van dierenwelzijn en diergezondheid wil het Ministerie van LNV een monitor voor dierenwelzijn en diergezondheid hebben. Dit rapport beschrijft welke indicatoren voor zo'n monitor in aanmerking komen.

Trefwoorden:

Indicatoren, dierenwelzijn, diergezondheid, monitor

Dit project is uitgevoerd in opdracht van het Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit

Rapport 221

Indicatoren voor dierenwelzijn en diergezondheid

Indicators for animal welfare and animal health

F.R. Leenstra en F. Neijenhuis

Mei 2009

Samenvatting

In oktober 2007 zijn de Nota Dierenwelzijn (NDW) en Nationale Agenda Diergezondheid (NAD) verschenen. In februari 2009 is de eerste voortgangsrapportage over deze nota's gepubliceerd. Daarnaast wil het ministerie van LNV een monitoringssysteem ontwikkelen waarmee 'de staat van het dier in Nederland' wat betreft welzijn en gezondheid in beeld kan worden gebracht en tevens het effect van het beleid op het gebied van dierenwelzijn en gezondheid inzichtelijk wordt. Het monitoringssysteem kan, samen met indicatoren op het gebied van milieu en economische rentabiliteit, bijdragen aan het inzicht in hoeverre de veehouderij op weg is naar een duurzame veehouderij. De Tweede Kamer heeft LNV bij motie 31 472 nr. 14 van het lid Thieme¹ aangesproken op het gebrek aan indicatoren voor dierenwelzijn en wil dat LNV in 2009 in indicatoren voorziet.

Deze rapportage geeft mogelijke indicatoren voor dierenwelzijn en diergezondheid. Dierenwelzijn en diergezondheid hangen nauw samen, waarbij een goede gezondheid (het afwezig zijn van ziekteverschijnselen en verwondingen) een randvoorwaarde is voor goed welzijn. Het streven is in februari 2010 een eerste meting op grond van gekozen indicatoren gereed te hebben.

De indicatoren hebben betrekking op alle gehouden dieren, met uitzondering van proefdieren. Hierover wordt jaarlijks al gerapporteerd. Voor circusdieren en dierentuindieren wordt te zijner tijd aangesloten op het onderzoek naar welzijn bij circusdieren en de evaluatie van het Dierentuinbesluit, die in april aan de Tweede Kamer is aangeboden.

Om de 'staat van het dier in Nederland' in beeld te brengen en te monitoren, moet het perspectief van het dier leidend zijn. Echter, betrouwbare en uitvoerbare meetmethoden voor welzijn als ervaren door het dier zijn niet beschikbaar. In het Europese onderzoekprogramma Welfare Quality® wordt voor een aantal soorten productiedieren aan dergelijke meetmethoden gewerkt. Naar verwachting komen in 2009 de eerste resultaten daarvan beschikbaar. Ook gezondheid is lastig te meten, al zijn er gegevens over het voorkomen van dierziekten, met name bij de landbouwhuisdieren. Het is dus vooralsnog in beperkte mate mogelijk om het directe effect van het beleid op de dieren (*outcome*) te meten.

Voor indicatoren voor dierenwelzijn moeten we dan ook in eerste instantie gebruik maken van indirecte metingen. Met behulp van de volgende *output* indicatoren kan de 'omgeving' van dieren in beeld worden gebracht. Hiervan kan indirect het welzijn van dieren worden afgeleid. De indicatoren sluiten aan bij de doelen uit de Nota Dierenwelzijn en de Nationale Agenda Diergezondheid:

Outputindicatoren, die

- Inzicht geven in het aandeel van bedrijven dat bovenwettelijke, welzijnsbevorderende maatregelen heeft genomen ;
- Inzicht geven in de naleving van wettelijke eisen ten aanzien van welzijn en gezondheid;
- Inzicht geven in gebruik van dierbehandelingsmiddelen;
- Deelname meten aan en effect van stimuleringsmaatregelen gericht op dierenwelzijn en diergezondheid;
- Informatie geven over de infrastructuur (kwalitatief en beschikbaarheid) van de diergezondheidszorg;
- Iets zeggen over bewustwording bij burgers/consumenten ten aanzien van dierenwelzijn en verandering in hun koopgedrag en/of omgang met dieren;
- Informatie geven over kennisontwikkeling (onderzoek, onderwijs en voorlichting) gericht op dierenwelzijn en diergezondheid, inclusief het vinden van oplossingen voor strijdige belangen.

Deze indicatoren moeten worden samengesteld uit gegevens van diverse sectoren en diersoorten. In dit rapport staan per diersoort beschreven welke gegevens beschikbaar zijn en welke meetmethoden nog ontwikkeld kunnen worden. Er moet rekening gehouden worden met een deels kwalitatieve concluderende beschrijving, omdat de gegevens over diverse diersoorten (van vissen tot paarden) en diverse vormen van dierhouderij (productie, recreatie, gezelschap) niet eenvoudig 'opgeteld en gemiddeld' kunnen worden.

Niet alle gegevens zijn publiek beschikbaar. Overleg met de 'eigenaar' over het beschikbaar stellen van de gegevens is dan vereist.

---

¹ Voorgesteld 22 mei 2008. De Kamer, gehoord hebbende de beraadslaging, constaterende dat de Algemene Rekenkamer stelt: dat het Ministerie van LNV niet beschikt over een betrouwbaar meetinstrument om de naleving van bestaande dierenwelzijnsnormen vast te kunnen stellen; dat het niet duidelijk is hoe de beleidsdoelstelling van 5% integraal diervriendelijke stallen zich verhoudt tot de nalevingsnorm van 70% wat betreft welzijnsnormen; dat onduidelijk is wat wordt verstaan onder integraal diervriendelijke stallen; constaterende dat beoordeling van de resultaten op het gebied van dierenwelzijn hierdoor wordt bemoeilijkt, verzoekt de regering concrete indicatoren en afrekenbare doelstellingen te formuleren die een eenduidig inzicht verschaffen in de voortgang van het kabinetsbeleid dat erop is gericht een grotere mate van dierenwelzijn te bereiken en de Kamer hierover voor de begrotingsbehandeling van 2009 te informeren.

De informatie over 'de staat van het dier' is relatief goed beschikbaar voor bedrijfsmatig gehouden dieren, waarbij daarbinnen meer informatie beschikbaar is voor varkens, vleeskalveren en pluimvee, dan voor melkvee.

Witte vlekken zijn er vooral bij kweekvis, paarden en gezelschapsdieren. Voor kweekvis, paarden en gezelschapsdieren kan daarin verandering komen als de certificeringprogramma's, die deze sectoren beogen, inderdaad van de grond komen.

Van consumenten kan hun koopgedrag in beeld gebracht worden, van burgers kunnen we wat zeggen over hun bereidheid informatie tot zich te nemen. Of de attitude van dierhouders en burgers ten opzichte van dieren verandert, zal moeten blijken uit enquêtes die daartoe zijn opgezet, o.a. door het Voedingscentrum.

Summary

In October 2007 the Ministry of Agriculture, Nature and Food Quality published the Animal Health Policy and the National Agenda on Animal Health. In February 2009 the first report on progress was published. In addition to the progress report, the Ministry wants to develop a monitoring system for 'the state of the animal in The Netherlands' with regard to animal welfare and health. The monitoring system should also give insight in the effects of policy on animal welfare and health. The monitoring system, together with indicators in the field of environment and economic health, contributes to a better insight in the extent to which the Dutch animal production is on its way to a sustainable animal production.

The Dutch parliament asked the Ministry by motion 31 472 nr 13 of member Thieme to address the lack of indicators for animal welfare and demanded that the Ministry provide these indicators in 2009.

This report gives possible indicators for animal welfare and health. Animal welfare and health are closely connected, as good health, defined as absence of clinical disease and injuries, is a precondition of animal welfare. The ambition is to have a first measurement of the proposed indicators by February 2010.

The indicators apply to all kept animals, except for laboratory animals (the state of welfare of laboratory animals is already being reported annually) and animals in circuses and zoos. A report on welfare of circus animals and one on the evaluation of the regulations for zoos are due to appear in 2009.

To be able to report on and monitor the 'state of the animal in The Netherlands' the perspective of the animal has to be leading. However, reliable and practical methods to measure welfare as experienced by the animal are lacking (outcome indicators). The EU-research program Welfare Quality® has the ambition to provide such methods for a number of farm animal species. In 2009 the first results will be available. Animal health is also difficult to measure, although there are data on presence of animal diseases, especially for farm animals. Thus, outcome indicators for animal welfare and health are scarce.

For indicators of animal welfare we have to rely on indirect measurements for the time being. The following output indicators can provide information on the environment of the animal. Indirectly they provide information on animal welfare. The indicators link with the goals in the Animal Welfare Policy and the National Agenda on Animal Health: Indicators that

- Give insight in the proportion of animal houses that meet welfare demands that exceed the legal requirements;
- Give insight in the proportion of farms that meet all legal requirements with regard to animal welfare and health (adherence percentage);
- Give insight in the use of medication for animals
- Measure availability and participation in subsidiary schemes to stimulate animal welfare and health;
- Give information on the infrastructure of animal health services
- Give information on societal consciousness of the intrinsic value of animals and on changes in buying patterns of consumers and/or the way they treat animals;
- Give information on developments in research, education and extension services with regard to animal welfare and health.

Several of above mentioned indicators have to be compiled from data of different sectors and animal species. Consequently the results will be rather qualitative than quantitative.

Not all data are available in the public domain. Consultation with the 'owner' on making the data available is necessary in that case.

Information on 'the state of the animal' is relatively easy to obtain for production animals, with more information for pigs, veal and poultry than for dairy cattle. Very little data are available on farmed fish, horses and companion animals. This may change as soon as the certification programs intended by each of these sectors are in place. Buying behaviour of consumers can be measured. For citizens we can identify their willingness to look for information. Whether the attitude of animal keepers and citizens towards animals is changing, has to be established from questionnaires devised for this purpose for example by the Dutch Centre for Human Nutrition.

Inhoudsopgave

Samenvatting

Summary

1	Inleiding	1
2	Afbakening en randvoorwaarden	2
2.1	Afbakening	2
2.2	Randvoorwaarden	2
3	Werkwijze	3
4	Doelen van het beleid: verbetering van dierenwelzijn en diergezondheid	4
4.1	Doelen Nota Dierenwelzijn en Nationale Agenda Diergezondheid.....	4
4.2	Huidige indicatoren voor dierenwelzijn en diergezondheid	5
4.2.1	Dierenwelzijn	5
4.2.2	Diergezondheid.....	6
5	Het ontwikkelen van indicatoren voor dierenwelzijn en diergezondheid en hun beschikbaarheid	7
5.1	Het ontwikkelen van indicatoren	7
5.2	Dynamiek in regelgeving en indicatoren voor dierenwelzijn en diergezondheid	8
5.3	Beschikbaarheid outcome indicatoren voor dierenwelzijn en diergezondheid.....	8
5.3.1	Welzijn en gezondheid gemeten aan het dier zelf (outcome, benchmark).....	8
5.3.2	Dierenwelzijn	8
5.3.3	Diergezondheid.....	10
5.3.4	Enkele kanttekeningen.....	10
5.4	Beschikbaarheid output indicatoren voor dierenwelzijn en diergezondheid over diercategorieën en sectoren heen	11
5.4.1	Aandeel van bedrijven dat bovenwettelijke, welzijnsbevorderende maatregelen heeft genomen .	11
5.4.2	Naleving van wettelijke eisen ten aanzien van welzijn en gezondheid (indicator die al benoemd is) (output, outcome)	11
5.4.3	Gebruik van dierbehandelingsmiddelen.....	12
5.4.4	Deelname aan en effect van stimuleringsmaatregelen gericht op dierenwelzijn en diergezondheid (inspanningsverplichting)	12
5.4.5	Adequate diergezondheidszorg	12
5.4.6	Bewustwording bij consumenten en producenten ten aanzien van dierenwelzijn (inspanningsverplichting) (en verandering in hun koopgedrag, respectievelijk omgang met dieren) (outcome)	13
5.4.7	Kennisontwikkeling (onderzoek, onderwijs en voorlichting) gericht op dierenwelzijn en diergezondheid, inclusief het vinden van oplossingen voor strijdige belangen (inspanningsverplichting)	13
6	Mogelijke indicatoren per diercategorie	14
6.1	Opties per diercategorie	14
6.1.1	Landbouwhuisdieren.....	15
6.1.2	Hobbydieren.....	22
6.1.3	Paarden	22
6.1.4	Vissen.....	23
6.1.5	Gezelschapsdieren.....	23

6.1.6	Dierentuindieren en circusdieren.....	24
6.1.7	Burgers en consumenten.....	24
7	Conclusies.....	26
Bijlagen	.....	27
	Bijlage 1: EU-beleid en monitoring van dierenwelzijn en –gezondheid in andere landen (quick scan)	27
	Bijlage 2: Overzicht van indicatoren per diercategorie en inschatting van de daarmee gemoeide inspanningen/meting (jaar).....	29

1 Inleiding

In oktober 2007 zijn de Nota Dierenwelzijn (NDW) en Nationale Agenda Diergezondheid (NAD) verschenen. De minister van LNV heeft toegezegd dat over de voortgang van de NAD en de NDW jaarlijks wordt gerapporteerd aan de Tweede Kamer, te beginnen met 2009. In februari 2009 is de eerste voortgangsrapportage verschenen. De voortgangsrapportage is een verslag van de voortgang van acties die LNV en maatschappelijke partijen in het kader van de NDW en de NAD hebben uitgevoerd. De voortgangsrapportage zegt echter nog weinig over de stand van zaken met betrekking tot de in beide nota's uitgesproken ambities. Reden hiervoor is dat eenduidig meetbare indicatoren voor dierenwelzijn en diergezondheid grotendeels ontbreken. Het ministerie van LNV wil een monitoringssysteem ontwikkelen waarmee 'de staat van het dier in Nederland' wat betreft welzijn en gezondheid in beeld kan worden gebracht en tevens het effect van het beleid op het gebied van dierenwelzijn en gezondheid inzichtelijk wordt: in welke mate verbetert het niveau van dierenwelzijn en diergezondheid en in welke mate dragen de acties uit de NAD en NDW hier aan bij? De informatie biedt tevens handvatten om de dialoog aan te gaan met de verschillende betrokkenen (dierhouders en hun organisaties en maatschappelijke organisaties). Het monitoringssysteem kan samen met indicatoren op het gebied van milieu en economische rentabiliteit bijdragen aan het inzicht in hoeverre de veehouderij op weg is naar een duurzame veehouderij.

De Tweede Kamer heeft LNV ook nadrukkelijk om inzicht in de voortgang ten aanzien van dierenwelzijn en diergezondheid gevraagd. LNV is bij motie 31 472 nr 14 van het lid Thieme² aangesproken op het gebrek aan indicatoren voor dierenwelzijn en gevraagd om in 2009 in indicatoren te voorzien.

Het streven is om voor het zomerreces van de Tweede Kamer de indicatoren voor dierenwelzijn en diergezondheid te presenteren en vervolgens bij de volgende voortgangsrapportage in februari 2010 een eerste meting gereed te hebben.

ASG Veehouderij heeft opdracht gekregen LNV te ondersteunen bij het opstellen van een set indicatoren, die inzicht geven in de verbetering/voortgang van dierenwelzijn en diergezondheid in Nederland, waarbij LNV uit mogelijke opties kan kiezen.

---

² Voorgesteld 22 mei 2008. De Kamer, gehoord hebbende de beraadslaging, constaterende dat de Algemene Rekenkamer stelt: dat het Ministerie van LNV niet beschikt over een betrouwbaar meetinstrument om de naleving van bestaande dierenwelzijnsnormen vast te kunnen stellen; dat het niet duidelijk is hoe de beleidsdoelstelling van 5% integraal diervriendelijke stallen zich verhoudt tot de nalevingsnorm van 70% wat betreft welzijnsnormen; dat onduidelijk is wat wordt verstaan onder integraal diervriendelijke stallen; constaterende dat beoordeling van de resultaten op het gebied van dierenwelzijn hierdoor wordt bemoeilijkt, verzoekt de regering concrete indicatoren en afrekenbare doelstellingen te formuleren die een eenduidig inzicht verschaffen in de voortgang van het kabinetsbeleid dat erop is gericht een grotere mate van dierenwelzijn te bereiken en de Kamer hierover voor de begrotingsbehandeling van 2009 te informeren.

2 Afbakening en randvoorwaarden

2.1 Afbakening

De opdracht heeft betrekking op de volgende, gehouden dieren:

- Landbouwhuisdieren gehouden voor voedselproductie, wol, huiden (incl. pelsdieren)
- Hobbydieren
- Paarden
- Kweekvis
- Gezelschapsdieren

Voor dierentuindieren en circusdieren zijn in deze rapportage nog geen indicatoren opgenomen in verband met de evaluatie van het Dierentuinbesluit en het lopende onderzoek naar het welzijn van circusdieren.

Het Besluit Dierentuinen is inmiddels geëvalueerd en op 1 april 2009 naar de Tweede Kamer gestuurd. Voor het zomerreces van de Tweede Kamer verschijnen de resultaten van onderzoek naar het welzijn van circusdieren. Op een later moment wordt op grond van beide rapportages gekeken naar mogelijke indicatoren voor deze diergroepen.

Proefdieren vallen buiten de scope van deze opdracht, omdat daarvoor een geheel eigen regelgeving en rapportage bestaat: Wet op de Dierproeven en ZoDoende, de jaarlijkse rapportage over aantallen en soort proefdieren, soort experimenten en classificatie van het ongerief dat de dieren hebben ondergaan.

Bij wilde fauna is het beleid primair gericht op gezonde populaties, en slechts beperkt op het welzijn of de gezondheid van individuele dieren. Er is een principiële onderscheid tussen welzijn en gezondheid van wilde fauna en van gehouden dieren. Immers, voor gehouden dieren is de mens verantwoordelijk en zolang wilde dieren ongemoeid gelaten worden, is hun welzijn niet direct van mensen afhankelijk. Wel heeft de mens direct invloed op welzijn en gezondheid van wilde fauna als het gaat om verjagen, vangen of doden (jacht, schadelijk wild, plaagdieren). De NDW en NAD richten zich met name op het welzijn en de gezondheid van gehouden dieren. Daar strekt de verantwoordelijkheid van de mens zich uit over het totale leven van de dieren.

Het perspectief van het dier is leidend bij dierenwelzijn en diergezondheid. Dat betekent dat de indicatoren uit moeten gaan van de beleving van het dier en niet zoals 'de maatschappij' dat ervaart. Wel worden indicatoren meegenomen, die aangeven in hoeverre de maatschappij (burgers, consumenten) actief bij dierenwelzijn en diergezondheid betrokken zijn. Ethische problemen, die niet direct te maken hebben met dierenwelzijn of diergezondheid, blijven buiten beschouwing (bijv. grootte van bedrijven ('megabedrijven') en de problematiek van het doden van eendagshaantjes).

2.2 Randvoorwaarden

De te ontwikkelen indicatoren voor dierenwelzijn en diergezondheid moeten

- Relevant zijn voor dierenwelzijn en/of diergezondheid;
- Meetbaar en reproduceerbaar (betrouwbaar) zijn;
- Breed toepasbaar zijn, althans voor een behoorlijke groep dieren of dierhouders;
- Uitlegbaar (politiek) zijn; wetenschappelijk onderbouwd is dan niet altijd voldoende, omdat in het debat zuiver dierenwelzijn vaak vermengd wordt met ethische kaders over wat wel en niet met dieren mag (bijvoorbeeld het doden van eendagshaantjes, vaak genoemd in discussies over dierenwelzijn, is niet zo zeer een welzijns- maar wel een ethisch issue);
- Betaalbaar vast te leggen zijn.

Bij de indicatoren moet steeds beschouwd worden, dat het de houders/eigenaren van dieren zijn, die verantwoordelijk zijn voor het welzijn en de gezondheid van hun dieren. Een/de overheid kan randvoorwaarden stellen.

3 Werkwijze

Uitgangspunt en richting voor de indicatoren zijn de kabinetsdoelstellingen en de doelen uit de NDW en de NAD. Getracht is voor de verschillende diercategorieën aan te geven wat op het vlak van dierenwelzijn en diergezondheid al gemonitord wordt, of met beperkte inspanningen uit beschikbare gegevens gehaald kan worden en hoe dat aansluit bij de beleidsdoelen. Vervolgens is nagegaan welke 'witte vlekken' dan nog overblijven en worden voorstellen gedaan voor mogelijke indicatoren voor die witte vlekken en hoe die ontwikkeld zouden kunnen worden.

Dit kan gezien worden als een drie-assig stelsel:

- Doelen uit NAD en NDW
- Diercategorieën
- Min of meer reeds bestaande indicatoren

Voor focus worden eerst de doelen van het beleid besproken (Hoofdstuk 4) en wordt vervolgens in Hoofdstuk 5 een algemene beschouwing over dierenwelzijn, diergezondheid en indicatoren daarvoor gegeven. Daarna worden opties per diercategorie gegeven (Hoofdstuk 6). Hoofdstuk 7 geeft conclusies, waarbij ook de 'witte vlekken' aan de orde komen.

Bij de opzet van deze rapportage is met een quick scan geanalyseerd of in andere landen al voorbeelden van indicatoren voor dierenwelzijn en diergezondheid gebruikt worden voor beleidsverantwoording. De resultaten van deze quick scan staan in Bijlage 1. Uit de quick scan, met specifieke aandacht voor Duitsland, Verenigd Koninkrijk, Denemarken, Oostenrijk en Frankrijk, bleek geen bruikbaar voorbeeld beschikbaar te zijn.

4 Doelen van het beleid: verbetering van dierenwelzijn en diergezondheid

In het Coalitieakkoord van 7 februari 2007 is onder pijler III 'Een duurzame leefomgeving' opgenomen dat de inzet van het kabinet is om te komen tot een verdere verbetering van het dierenwelzijn. In het Beleidsprogramma Kabinet Balkende IV 2007-2011 (juni 2007) is dit nader geconcretiseerd. Als kabinetsdoelstelling is opgenomen: *In 2011 worden productiedieren en gezelschapsdieren beter behandeld en moet 5% van de stallen integraal duurzaam en diervriendelijk zijn, waarbij voldaan wordt aan dierenwelzijnseisen die verder gaan dan de huidige wettelijke eisen (nr. 25).*

De Nota Dierenwelzijn en de Nationale Agenda Diergezondheid kunnen worden gezien als het operationaliseren van deze kabinetsdoelstelling.

4.1 Doelen Nota Dierenwelzijn en Nationale Agenda Diergezondheid

Nota Dierenwelzijn

De ambitie is, dat de samenleving de komende jaren:

- meer inzicht krijgt in en respect ontwikkelt voor het natuurlijk gedrag en de daaraan gerelateerde behoeften van dieren in hun omgeving; en
- haar omgang met en de wijze van houden van dieren daar op aanpast, inclusief het aankoopgedrag van dieren en dierlijke producten. De Nederlandse samenleving zal qua dierenwelzijn in de Europese voorhoede opereren. Deze ambitie wil het kabinet in 15 jaar realiseren via de volgende vijf lange termijn doelstellingen, te weten:

1. Het perspectief van het dier is leidend bij de inrichting van stallen en de bedrijfsvoering, zonder dat andere aspecten als economie, milieu, diergezondheid, voedselveiligheid en arbeidsomstandigheden uit het oog worden verloren.
2. Gehouden dieren kunnen behoeften, voortvloeiend uit hun natuurlijk³ gedrag, uiten en krijgen daglicht, hebben voldoende ruimte en ondergaan geen fysieke ingrepen als gevolg van de wijze van houden.
3. Gehouden dieren zijn in principe zichtbaar voor burgers, ofwel in het landschap, ofwel op het bedrijf.
4. Houders van hobby- en gezelschapsdieren beschikken over voldoende kennis, informatie en ondersteuning om hun verantwoordelijkheden te nemen bij de aankoop, huisvesting en verzorging van de dieren en handelen hiernaar.
5. Consumenten beschikken over voldoende kennis informatie en ondersteuning om in redelijkheid een afweging te kunnen maken bij hun aankoop van dierlijke producten wat dierenwelzijn betreft.

De Nota Dierenwelzijn gaat voor dierenwelzijn uit van de 'Vijf vrijheden' als aangegeven door de Commissie Brambell. Deze vijf vrijheden:

- Vrij van honger, dorst of onjuiste voeding
- Vrij van thermaal en fysiek ongerief
- Vrij van pijn, verwonding of ziekte
- Vrij van angst en chronische stress
- Vrij om soorteigen gedrag te uiten

worden wereldwijd als uitgangspunt voor dierenwelzijn gehanteerd. Lastig is, dat ze als zodanig niet zijn geoperationaliseerd en er dus geen eenduidige indicatoren voor bestaan. Intuïtief zijn ze goed te interpreteren, maar elke diersoort heeft in elke levensfase een eigen specifieke invulling.

Nationale Agenda Diergezondheid

De Nationale Agenda Diergezondheid gaat over de diergezondheidszorg in Nederland. De ambitie is om de gezondheid van dieren op een hoger niveau te brengen. Het streven is, dat in 2015 houders van dieren over de hele linie verstandig omgaan met hun dieren en een beroep kunnen doen op een adequate veterinaire zorg; niet alleen in geval van (besmettelijke) dierziekten, maar ook voor brede (preventieve) gezondheidszorg.

Voor het diergezondheidsbeleid zijn de volgende strategische doelen geformuleerd:

1. Diergezondheidszorg voor alle dieren, zowel hobbymatig als commercieel gehouden, als gezelschapsdieren en wilde dieren
2. Differentiatie naar en maatwerk voor de verschillende categorieën dieren

³ Natuurlijk gedrag heeft niet betrekking op gedrag, dat in de natuur vertoond wordt, maar op gedrag, dat zodanig 'ingebakken' is in de betrokken diersoort, dat verhinderen van dat gedrag leidt tot frustratie en (chronische) stress. Voorbeelden zijn sociaal gedrag bij vrijwel alle huisdieren, scharrelen en stofbaden bij kippen, foerageren en wroeten bij varkens.

3. Preventie van ziekten als speerpunt
4. Beleid gebaseerd op risicoanalyse
5. Verenigen van de Europese harmonisatie van de financiering van het bestrijden van dierziekten en het doorbelasten van de kosten van bestrijding aan de houders van dieren
6. Meer samenwerking tussen overheid en maatschappelijke organisaties

De doelen 1, 2, 4 en 5 uit de NDW hebben een directe link met dierenwelzijn en diergezondheid. Dat geldt niet voor het derde doel, dat zich richt op transparantie van de veehouderij. De doelen van de NAD zijn deels gericht direct op diergezondheid (1, 2 en 3), deels op efficiënte organisatie van diergezondheidszorg en dierziektebestrijding (4, 5 en 6).

Om de doelstellingen te bereiken heeft de overheid stimulerende (subsidiereregelingen), faciliterende (onderwijs, onderzoek, voorlichting) en repressieve (wettelijke normen en controle daarop) instrumenten. Die instrumenten zijn ingezet in acties. De NDW kent 94 acties en de NAD 127 acties. De uitvoering van deze acties is de verantwoordelijkheid van zowel de overheid als maatschappelijke partijen.

4.2 Huidige indicatoren voor dierenwelzijn en diergezondheid

Jaarlijks legt LNV via het jaarverslag verantwoording af over het gevoerde beleid. Het jaarverslag bevat de financiële verantwoording voor het voorgaande boekjaar en informatie over alle in de begroting genoemde indicatoren op de verschillende LNV-beleidsterreinen. Het jaarverslag wordt op de 'Derde Woensdag in mei' door de minister van Financiën tezamen met de jaarverslagen van de andere ministeries aan de Tweede Kamer aangeboden.

In het beleidsverslag wordt over een beperkt aantal indicatoren over dierenwelzijn en diergezondheid gerapporteerd.

4.2.1 Dierenwelzijn

In de begroting van LNV zijn twee indicatoren op het gebied van dierenwelzijn opgenomen (zie artikel 21 'Duurzaam ondernemen'):

1. Het percentage stallen (of houderijsystemen) dat integraal duurzaam is, is in 2011 groter dan 5%. Dit percentage wordt vastgesteld door het aantal 'eenheden', dat conform een geaccrediteerd certificeringssysteem, qua welzijn aan bovenwettelijke eisen voldoet, uit te drukken als % van het totale aantal 'eenheden'. Een '+' op welzijn hebben in ieder geval biologische bedrijven, bedrijven die punten scoren voor dierenwelzijn op de Maatlat Duurzame Veehouderij, bedrijven die subsidie toegekend hebben gekregen in het kader van de Innovatieregeling duurzame stallen, de Demoregeling duurzame stallen en de Regeling samenwerking in innovatie.
2. Het percentage bedrijven dat bij controle aan alle wettelijke welzijnseisen voldoet, is minimaal 70% (0-meting) en stijgt naar 80% in 2011.

Het percentage integraal duurzame stallen is voorjaar 2009 voor het eerst vastgesteld op grond van de gegevens over 2008. Op 20 april 2009 is de Tweede Kamer hierover geïnformeerd.

Het percentage bedrijven dat bij controle aan alle wettelijke welzijnseisen voldoet, kan mogelijk benaderd worden uit de rapportages van certificeringprogramma's bij die sectoren waar wettelijke eisen zijn (varkens, leghennen, kalveren, binnenkort vleeskuikens), naast de gegevens uit controles op naleving van wettelijke eisen van de AID. Beide indicatoren hebben betrekking op dierenwelzijn en zijn alleen van toepassing op dieren, die bedrijfsmatig gehouden worden voor de productie van voedsel. Daarbij zijn niet alle voor commerciële doelen gehouden diersoorten betrokken: voor een aantal diersoorten zijn er geen wettelijke eisen ten aanzien van welzijn buiten de algemene regelgeving in de Gezondheids- en welzijnswet voor dieren (GWWD), bijvoorbeeld melkkoeien, geiten, schapen, paarden. Voor melkkoeien is inmiddels een Algemene Maatregel van Bestuur in voorbereiding, waarin huisvestingseisen voor melkvee opgenomen zullen worden.

Opgemerkt moet worden, dat beide indicatoren eerder een beeld geven van de 'input' ten aanzien van dierenwelzijn en geen reflectie zijn van feitelijk dierenwelzijn, zoals het dier dat ervaart.

4.2.2 Diergezondheid

Voor diergezondheid staan in de begroting van LNV de volgende indicatoren (zie artikel 25 'Voedselkwaliteit en Diergezondheid'):

- Aantal bedrijven besmet met een aangifteplichtige dierziekte
- Aantal positief bevonden dieren uit monitoring BSE
- Aantal positief bevonden bedrijven uit monitoring scrapie
- Aantal projecten in het kader van capacitybuilding
- Early warning bestrijdingsplichtige ziekten
- Vaccinbanken
- Aantal beleidsdraaiboeken voor bestrijdingsplichtige ziekten en voedselkwaliteit

Aangifte(bestrijdings)plichtige ziekten zijn die dierziekten waarover in internationaal verband (OIE) is vastgelegd, dat nationale overheden voor die ziekten aangeven, of zij binnen de landsgrenzen bij gehouden dieren voorkomen. Aangifteplichtige ziekten zijn er bij landbouwhuisdieren, paarden, gezelschapsdieren, vissen en ook bijen. De VWA houdt een overzicht bij van de bevindingen.

Als bijlage bij de begroting is gevoegd het Diergezondheidsfonds, waarin opgenomen de redenen voor dit fonds en een aantal indicatoren voor de effectieve werkwijze van dit fonds.

Opgemerkt moet worden, dat de bestrijdingsplichtige ziekten slechts beperkt van invloed zijn op de algehele gezondheidsstatus van gehouden dieren in Nederland. Zolang dergelijke ziekten niet voorkomen, zijn er geen problemen voor de dieren. Naast de bestrijdingsplichtige ziekten is er een groot scala aan ziekten die endemisch zijn in Nederland, vaak bedrijfsgebonden ziekten genaamd. Vanwege hun continu voorkomen hebben de bedrijfsgebonden dierziekten wel van dag tot dag invloed op het welzijn van de dieren.

5 Het ontwikkelen van indicatoren voor dierenwelzijn en diergezondheid en hun beschikbaarheid

5.1 Het ontwikkelen van indicatoren

Indicatoren zijn gekoppeld aan doelen. Bij het ontwikkelen van indicatoren wordt vaak onderscheid gemaakt in het meten van 'outcome' en 'output'.

- Outcome is het (maatschappelijk) effect/resultaat dat met de inzet van het beleid nagestreefd wordt. In het geval van dierenwelzijnbeleid gaat het om de daadwerkelijke verandering in wat het dier ervaart.
- Output zijn de concrete producten/prestaties van het beleid die moeten bijdragen aan de verbetering van het dierenwelzijn, bijvoorbeeld duurzame stallen of minder transport over lange afstand.

Het perspectief van het dier is leidend bij dierenwelzijn en diergezondheid. Dat betekent, dat de indicatoren uit moeten gaan van de beleving van het dier. Daarmee wordt dierenwelzijn gedefinieerd vanuit het onderliggende doel: een dier dat in evenwicht is met zijn omgeving. Voor een dier in evenwicht met de omgeving zijn de 5 vrijheden van Brambell een voorwaarde. Dierenwelzijn en diergezondheid hangen nauw samen, waarbij een goede gezondheid (het afwezig zijn van ziekteverschijnselen) een randvoorwaarde is voor goed welzijn.

Indicatoren voor dierenwelzijn en diergezondheid geven een meting, punten op een schaal. Daarmee kan geordend worden: dit jaar scoort beter/slechter dan vorig jaar. Van een andere orde is de keus, waar de streep 'voldoende/onvoldoende' getrokken wordt. Welke schaal voor de indicator ook gekozen wordt, de grens tussen voldoende en onvoldoende is een keus, waarbij de vrijheden van Brambell slechts een beperkte handreiking bieden. De vijf vrijheden vereisen voor elke diersoort in elke levensfase een eigen specifieke invulling. Met het oog op de vrij abstracte doelstelling 'een beter dierenwelzijn' bieden de indicatoren dus de mogelijkheid om per diersoort streefwaarden te formuleren. De keus welk niveau van dierenwelzijn voldoende is, wordt bemoeilijkt, doordat dierenwelzijn in sommige gevallen niet aansluit op andere belangen/waarden als milieuvriendelijkheid, voedselveiligheid of economisch rendement. Ook kunnen verschillende aspecten van dierenwelzijn onderling strijdig zijn. Afwegingen tussen de verschillende aspecten zijn dan aan de orde. Voor het percentage integraal duurzame stallen en voor het aantal bedrijven, dat aan alle wettelijke eisen voldoet, zijn al wel keuzes gemaakt (resp. 5% in 2011 en 70% in 2009 oplopend naar 80% in 2011).

De doelstellingen uit de NDW en NAD hebben niet alleen betrekking op welzijn en gezondheid van dieren, maar ook op de informatie die voor houders van dieren (bedrijfsmatig, hobbymatig en voor gezelschap) en voor consumenten beschikbaar is. De overheid kan wel verantwoordelijk zijn voor het beschikbaar maken van informatie, maar niet of dierhouders en consumenten van dierlijke producten daadwerkelijk iets met die informatie doen. De informatie voor consumenten hangt samen met Kabinetsdoelstelling 22: Het stimuleren van duurzame consumptie en productie.

Kabinetsdoelstelling 25 is een mix van doel- en middelvoorschriften; het doel is; 'dieren worden beter behandeld'; het middel is: '5% voldoet aan bovenwettelijke eisen'. 'Beter behandeld' is veel lastiger meetbaar te maken dan '5% voldoet aan bovenwettelijke eisen'. 'Beter behandeld' past wel meer bij de algemene wens het perspectief van het dier leidend te laten zijn, immers als een stal voldoet aan bovenwettelijke eisen, wil dat nog niet zeggen dat het welzijn van de dieren in die stal in alle gevallen gegarandeerd is.

Indirect bestrijken de gewenste indicatoren dan ook een breder terrein dan alleen het perspectief van het dier. Ook de informatie (bewustwording) hoe burgers en consumenten handelen, niet alleen wat betreft voedsel maar ook wat betreft het kopen en houden van gezelschapsdieren en paarden en het bezoeken van dierentuinen en circussen, moet gemeten en vastgesteld worden.

We moeten dan ook onderscheid maken tussen indicatoren die outcome meten en indicatoren die output meten.

- *Outcome-indicatoren: meten aan het dier zelf, welke verandering ervaart het dier zelf?*
- *Output-indicatoren: meten aan de 'omgeving' van het dier, welke veranderingen hebben plaatsgevonden in de fysieke omgeving van het dier en in het bewustzijn burgers/consumenten?*

Output-indicatoren:

- Geven inzicht in het aandeel van bedrijven dat bovenwettelijke, welzijnsbevorderende maatregelen heeft genomen;
- Geven inzicht in de naleving van wettelijke eisen ten aanzien van welzijn en gezondheid;

- Geven inzicht in gebruik van dierbehandelingsmiddelen;
- Meten deelname aan en effect van stimuleringsmaatregelen gericht op dierenwelzijn en diergezondheid;
- Geven informatie over de infrastructuur (kwalitatief en beschikbaarheid) van de diergezondheidszorg;
- Zeggen iets over bewustwording bij burgers/consumenten ten aanzien van dierenwelzijn en verandering in hun koopgedrag en/of omgang met dieren;
- Geven informatie over kennisontwikkeling (onderzoek, onderwijs en voorlichting) gericht op dierenwelzijn en diergezondheid, inclusief het vinden van oplossingen voor strijdige belangen.

In deze rapportage wordt 'outcome' gebruikt voor indicatoren, die direct iets zeggen over dat wat het dier ervaart. Indicatoren, die iets zeggen over het gedrag van consumenten, worden in deze rapportage dan ook als output indicatoren beschouwd, terwijl ze voor een doelstelling, gericht op verandering van gedrag van consumenten, wel degelijk outcome indicatoren zijn.

Outcome indicatoren zijn over het algemeen te verkiezen boven output indicatoren, maar zijn niet altijd beschikbaar. Output indicatoren kunnen dan een alternatief zijn, al richten ze zich meer op het indirect meten van dierenwelzijn dan op direct de beleving van het dier. Juist omdat ze indirect zijn, is het lastig aan te geven welke output indicatoren het meeste zeggen over feitelijk dierenwelzijn. Aantallen dieren, gehouden in stallen/systemen die aan bovenwettelijke eisen ten aanzien van dierenwelzijn voldoen, lijkt dan de meest zeggende. Op termijn kan echter bewustwording bij burgers/consumenten een belangrijke impact hebben.

De beide al in de begroting van LNV genoemde indicatoren voor dierenwelzijn geven indirecte informatie over dierenwelzijn en zouden eerder als output dan als outcome gezien moeten worden. De in de begroting voor diergezondheid genoemde indicatoren zijn ook indirect, met uitzondering van 'aantal bedrijven met een aangifteplichtige ziekte', 'aantal positief bevonden dieren uit monitoring BSE' en 'aantal positief bevonden bedrijven uit monitoring scrapie'.

5.2 Dynamiek in regelgeving en indicatoren voor dierenwelzijn en diergezondheid

De regelgeving op het gebied van dierenwelzijn en diergezondheid is niet statisch, maar dynamisch. Ook deze kan worden gemonitord en daarmee is de dynamiek in de regelgeving op zich een (output) indicator.

Verandering in regelgeving heeft consequenties voor de interpretatie van de indicatoren. Bijvoorbeeld: een huidige indicator is het percentage bedrijven dat aan alle wettelijke eisen voldoet. Voor diverse diersoorten zijn er momenteel geen wettelijke eisen. Zodra die er wel zijn (bv de AMvB voor melkvee), kan het percentage bedrijven, dat aan alle wettelijke eisen voldoet, veranderen zonder dat de feitelijke situatie voor de dieren verandert. Ook het percentage bedrijven, dat aan bovenwettelijke eisen voldoet, kan wijzigen, zodra de regelgeving en dus de definitie van 'bovenwettelijk' verandert. Bij de interpretatie van de indicatoren moet dus steeds de ontwikkeling in wet- en regelgeving betrokken worden. Daarbij kan tevens geïnventariseerd worden in hoeverre de Nederlandse wet- en regelgeving wat betreft dierenwelzijn en diergezondheid verder gaat dan de Europese regelgeving. Op deze wijze kan in beeld gebracht worden of Nederland wat betreft dierenwelzijn en -gezondheid tot de koplopers in Europa behoort.

In de ASG rapporten over Ongerief bij diverse categorieën dieren (ASG-rapport 71, 2007 en ASG-rapport 160, 2008 is per diercategorie een historisch overzicht gegeven van welzijnsverbeteringen en regelgeving.

5.3 Beschikbaarheid outcome indicatoren voor dierenwelzijn en diergezondheid

5.3.1 Welzijn en gezondheid gemeten aan het dier zelf (outcome, benchmark)

5.3.2 Dierenwelzijn

Probleem is dat er nog geen indicatoren zijn waarmee het welzijn van dieren direct aan het dier zelf is te meten. Er is nog geen monitor/indicator voor welzijn vanuit dierkenmerken, c.q. het perspectief van het dier. Vanuit het EU-programma Welfare Quality® lopen momenteel wel pilots voor runderen, pluimvee en varkens om vanuit het perspectief van het dier welzijn op het bedrijf te beoordelen. Het programma beoogt in 2009 voor die diersoorten een dierenwelzijnsmonitor op te leveren.

De pilots gaan, conform de Welfare Quality® systematiek, uit van vier hoofdcategorieën, met in totaal 12 sub-categorieën:

Gedrag

Soorteigen (natuurlijk) gedrag en gedragsproblemen
 Sociaal gedrag
 Algehele angst
 Angst voor mensen

Gezondheid

Ziekte
 Verwondingen
 Ingrepen

Comfort

Rust- en ligcomfort
 Bewegingsgemak
 Thermisch comfort

Voeding en drinken

Voeding
 Vochtverstrekking

De, ook in de NDW genoemde, '5 vrijheden als gedefinieerd door de Commissie Brambell' zijn in die categorieën terug te vinden. De WQ®-monitor combineert dierenwelzijn en diergezondheid en is de operationalisering van de vrijheden van Brambell. Opgemerkt moet worden, dat zowel WQ® als de vrijheden van Brambell uitgaan van ongerief, van tekortkomingen, van het ontbreken van negatieve ervaringen wat betreft dierenwelzijn en gezondheid. Dieren kennen ook positieve ervaringen ('pleasure'). Echter, methoden om de hoeveelheid positieve ervaringen meetbaar te maken, zijn niet beschikbaar; het onderzoek naar positieve ervaringen van dieren is ook nog zeer beperkt ontwikkeld. Incorporeren van positieve ervaringen in een welzijnsmonitor ligt voorlopig dus niet voor de hand, nog afgezien van afwegingsproblemen: hoeveel negatieve ervaring wordt gecompenseerd door hoeveel positieve ervaring.

De WQ®-systematiek bevat wel alle overige essentiële elementen voor dierenwelzijn en diergezondheid, gemeten aan het dier. Immers, nagegaan wordt of het dier naar behoefte soorteigen gedrag uit kan oefenen, normale sociale contacten heeft, vrij is van bovenmatige angst, normaal kan bewegen, liggen, opstaan, eten en drinken, etc. of dat uit afwijkend gedrag (gedragsproblemen) blijkt dat huisvesting of verzorging niet in orde is. Ook wordt nagegaan of de dieren vrij zijn van ingrepen en verwondingen en klinische ziekteverschijnselen. Dit zijn dus indicatoren die het welzijn direct aan het dier meten.

Voor melkkoeien, vleeskoeien, vleeskalveren, zeugen, vleesvarkens, leghennen en vleeskuikens zijn bovengenoemde 12 criteria 'vertaald' in een specifieke, diersoortgerichte monitor. Deze monitor wordt momenteel op bedrijven in diverse landen getest. De resultaten van deze veldtest zullen leiden tot een vereenvoudigde monitor, waarbij het streven is, dat bedrijven (sectoren) routinematig beoordeeld kunnen worden op hun score voor dierenwelzijn. Zo ontstaat een (internationale) benchmark en komen vooral doelvoorschriften in plaats van de huidige middelvoorschriften ten aanzien van dierenwelzijn (en diergezondheid) in beeld⁴. Ook voor de WQ®-monitor geldt, dat het een rangorde geeft. Waar de grens gelegd wordt voor voldoende/onvoldoende, is nog niet vastgelegd. Op dit moment wordt gedacht aan de klassen: 'not classified', 'acceptable', 'enhanced' en 'excellent'. Dit onderzoekprogramma wordt ook door LNV financieel ondersteund.

Nederland is coördinator voor de ontwikkeling van de monitor voor vleeskalveren en gegevens over de Nederlandse situatie van vleeskalveren komen in 2009 beschikbaar.

De implementatie van de verschillende diersoortgerichte monitors conform de WQ®-monitor is niet voor 2010 te verwachten. Of de monitor breed ingezet gaat worden is sterk afhankelijk van acceptatie/benutting door marktpartijen en ook van het tot stand komen van een Europese organisatie (bijvoorbeeld een op te richten European Centre for Animal Welfare), die de methodiek onderhoudt en beheert.

Toepassing van de WQ®-monitor op bedrijfsniveau zou op termijn gebruikt kunnen worden als indicator, hetzij met resultaten van alle bedrijven, hetzij via een steekproef. Deze analyse op bedrijfsniveau is een echte meting en geeft daarom een beter beeld van de werkelijkheid dan een inschatting door experts. Daarbij moet wel de kanttekening gemaakt worden, dat een dergelijke meting per bedrijf naar verwachting een tijdsinvestering van enkele uren vergt. Als een dergelijke welzijnsmonitor simultaan met andere bedrijfscontroles kan verlopen, of andere inspanningen (bijvoorbeeld AID) kan vervangen, zijn niet alle kosten additioneel. De systematiek van de Welfare Quality® Monitor is goed te vertalen naar andere landbouwhuisdiersoorten en ook naar gezelschapsdieren, kweekvis, circus- en dierentuindieren.

De 12 sub-categorieën (criteria) van de Welfare Quality® systematiek zijn door ASG in 2007 en 2008 gebruikt om voor een aantal diersoorten/sectoren op niveau van de populatie in Nederland de mate van ongerief (= aantasting

⁴ Als indicator voor dierenwelzijn en diergezondheid kan de monitor dan goed bruikbaar zijn, voor integrale toepassing en draagvlak is ook noodzakelijk dat de monitor bv gebruikt kan worden bij etikettering en zo ook bijdraagt aan bewustwording bij consumenten.

van welzijn) in beeld te brengen op grond van de inschattingen van een aantal experts, die hun beeld mede onderbouwd met beschikbare informatie uit de literatuur. Deze zgn. expertview leverde een inventarisatie van ongerief en een inschatting van de ernst daarvan op populatieniveau⁵ op. In die zin is in 2007 voor runderen, varkens, pluimvee, paarden en nertsen een soort van 0-meting uitgevoerd. Hieruit bleek, dat gegevens over incidentie van problemen geschat moeten worden en met behoorlijke onzekerheid omgeven zijn. Daadwerkelijke metingen op populatieniveau of in een steekproef ontbreken veelal. Voor konijnen, kalkoenen, eenden, schapen en geiten is een dergelijke 0-meting in 2009 gerapporteerd. De methodiek kan verfijnd en uitgebouwd worden, maar is in de huidige staat geschikt voor een herhaalde meting. Per sector zal een herhaling zo'n 2-4 mensdagen van ervaren sectordeskundigen vergen.

Uit een vergelijking van metingen in de tijd kunnen conclusies getrokken worden over systematische veranderingen ten aanzien van voorkomen van ongerief voor de dieren in de beoordeelde sectoren. Zolang de WQ@-monitor nog in ontwikkeling is, zou gebruik gemaakt kunnen worden van bovengenoemde expertview.

5.3.3 Diergezondheid

De nationale overheid heeft, conform internationale afspraken, de verplichting het voorkomen van zgn. aangifteplichtige ziekten in Nederland te monitoren. Deze taak wordt door de VWA uitgevoerd in samenwerking met dierenartsen en de GD. Aangifteplichtige ziekten bestaan bij landbouwhuisdieren (inclusief pluimvee), paarden, vissen, gezelschapsdieren en bijen. Aangifteplichtige ziekten komen in Nederland slechts beperkt voor. De Gezondheidsdienst voor Dieren (GD) monitort de diergezondheidssituatie van de veestapel in Nederland. De GD verzamelt, rubriceert en publiceert gegevens over bestrijdingsplichtige ziekten, bedrijfsgebonden (endemische) ziekten en ziekteverschijnselen bij rundvee, varkens, pluimvee en kleine herkauwers. Voor deze sectoren geeft dat een vorm van basismonitoring. De informatie, die in de monitoring wordt gebruikt, komt van verschillende kanten. Hierbij ligt het initiatief gedeeltelijk bij veehouders en dierenartsen en gedeeltelijk bij de GD. Middelen die de basis vormen voor de monitoring zijn o.a.: de zgn. GD-Veekijker (een team van ervaren deskundigen die vragen van veehouders en practici kunnen beantwoorden), pathologie, data analyse, bewakingsonderzoek en het volgen van ontwikkelingen in het buitenland. De resultaten van de monitoring worden elk kwartaal met de betrokken sector en LNV besproken.

Voor rundvee en varkens is met name de Veekijker relevant. Voor pluimvee zijn soortgelijke gegevens beschikbaar via enkele gespecialiseerde dierenartspraktijken. Hieruit is een beeld te halen welke (infectie)ziekten of nieuwe ziektebeelden in welke mate voorkomen.

Bij melkvee zijn mastitis (uierontsteking) en klauwproblemen belangrijke gezondheidsitems. Gegevens over de incidentie van mastitis zijn af te leiden uit de borgingsprogramma's voor melkqualiteit van de verschillende zuivelfabrieken. Gegevens over klauwproblemen worden nog niet systematisch verzameld.

Voor de schapensector levert de GD o.a. gegevens over besmettingsrisico's met parasieten, een belangrijke bron van ongerief bij schapen.

Gegevens over ziekten bij gezelschapsdieren en paarden zijn momenteel nog niet systematisch beschikbaar.

De gegevens van de GD over de diergezondheidsstatus kunnen gebruikt worden als outcome indicator voor diergezondheid. Ook het voorkomen van bedrijfsgebonden dierziekten en zoönosen in Nederland kunnen als outcome indicator dienen, waarbij opgemerkt moet worden dat zoönosen vaak meer problematisch zijn voor mensen dan voor dieren. Momenteel wordt meer in detail in beeld gebracht hoe de situatie met betrekking tot bedrijfsgebonden dierziekten in Nederland is. De resultaten hiervan komen in 2009 beschikbaar (onderzoekopdracht van LNV-VD aan ASG en GD).

In de bij dierwelzijn genoemde expertview (ASG-rapporten 71 en 160) is ongerief, voortkomend uit een gebrek aan gezondheid, meegenomen in de inventarisatie van ongerief.

5.3.4 Enkele kanttekeningen

Gegevens die een indruk geven van dierenwelzijn of diergezondheid zijn soms eenvoudig uit statistieken te halen, maar de vraag is dan hoeveel interpretatie nodig is om tot relevantie te komen. Enkele voorbeelden:

- In statistieken zijn gegevens over de keuring bij aankomst in de slachterij (% dieren dat bij aankomst dood is, %afkeuringen en reden voor afkeuring), of aantallen dode dieren opgehaald door de Rendac, relatief eenvoudig

⁵ ASG-rapport 71 (2007) Ongerief bij runderen, varkens, paarden, pluimvee en nertsen; inventarisatie en prioritering. ASG-rapport 160 (2009) Ongerief bij konijnen, kalkoenen, eenden, schapen en geiten; inventarisatie en prioritering.

te verzamelen, maar de interpretatie met betrekking tot dierenwelzijn en diergezondheid is niet eenvoudig. Scores van de keuringsgegevens bij aankomst in de slachterij zit in alle IKB-systemen. Een lager % afkeuringen zal wijzen op minder afwijkingen en dus een maat kunnen zijn voor betere gezondheid en beter welzijn. Echter, als dat gepaard gaat met tegelijkertijd een stijging in het aantal dode dieren dat door de Rendac is opgehaald, is sprake van verschuiving: de dieren zijn niet naar de slachterij afgevoerd, maar op het bedrijf gedood. Beide zullen dus in samenhang bekeken moeten worden.

- Bij bedrijfsinspecties voor sectoren waar wettelijke regels zijn voor huisvesting, kan het zijn dat het algemene beeld ten aanzien van welzijn en gezondheid van de dieren prima in orde is, maar er toch regels overtreden worden, terwijl op andere bedrijven het algemene beeld tav dierenwelzijn slecht is, maar het met alle regels in orde is. Het eerste bedrijf komt in de categorie 'voldoet niet', het tweede in de categorie 'voldoet', terwijl de situatie voor feitelijk dierenwelzijn juist andersom is.

Dit laatste is typisch een effect van middelvoorschriften en het veelal ontbreken van doelvoorschriften. Juist voor dierenwelzijn zijn doelvoorschriften het meest relevant, terwijl middelvoorschriften eenvoudig en eenduidig handhaafbaar zijn en ook eenvoudiger als indicator zijn te benutten. Oorzaak voor deze discrepantie ligt grotendeels in het vakmanschap en de attitude van degene die de dieren verzorgt; essentiële factoren voor dierenwelzijn, die echter lastig via middelvoorschriften in beeld zijn te brengen. Doelvoorschriften, die welzijn direct aan het dier meten, nemen attitude en vakmanschap van de verzorger wel mee, omdat dan het overall resultaat van de dierhouderij gemeten wordt en niet alleen naleven van normen voor bijvoorbeeld huisvesting.

5.4 Beschikbaarheid output indicatoren voor dierenwelzijn en diergezondheid over diercategorieën en sectoren heen

5.4.1 Aandeel van bedrijven dat bovenwettelijke, welzijnsbevorderende maatregelen heeft genomen

Er zijn reeds gegevens verzameld over het aandeel bedrijven dat voldoet aan bovenwettelijke eisen ten aanzien van dierenwelzijn op het gebied van huisvesting. Het betreft de eerste rapportage 'Monitoring integraal duurzame stallen' die op 20 april 2009 aan de Tweede Kamer is aangeboden. Het gaat dan om huisvesting van melkvee, varkens, kalveren, leghennen en vleeskuikens, de sectoren waarvoor wettelijke eisen of certificeringprogramma's voor bovenwettelijke eisen beschikbaar zijn (biologische bedrijven, bedrijven die punten scoren op de Maatlat Duurzame Veehouderij, etc.). Andere bovenwettelijke welzijnsbevorderende maatregelen bijvoorbeeld op het gebied van fysieke ingrepen, transport en doden zijn nog niet structureel verzameld.

5.4.2 Naleving van wettelijke eisen ten aanzien van welzijn en gezondheid (indicator die al benoemd is) (output, outcome)

Voor die diersoorten waar EU-regelgeving bestaat op het gebied van huisvesting (varkens, pluimvee) dient de nationale overheid jaarlijks minimaal 5% van de bedrijven op naleving van die EU-regelgeving te controleren. In Nederland ligt die taak bij de AID.

Ten aanzien van het naleven van de wettelijke eisen rapporteren AID en VWA routinematig over aantallen controles op bedrijven, bij diertransporten en in slachterijen. Statistieken met betrekking tot geleverde inspanningen en de uitkomsten zijn beschikbaar. Deze controles vinden echter steeds meer plaats op grond van risicoanalyse. Daarmee is het verloop in de tijd van het aandeel geconstateerde overtredingen niet zonder meer te interpreteren. Uitzondering hierop vormt het Varkensbesluit waar de AID de voortgang in naleving onderzocht en tot en met 2008 gerapporteerd heeft.

De AID en de LID (Landelijke Inspectie van de Dierenbescherming) reageren beiden op meldingen van mogelijk dierenleed. Aantallen meldingen en de bevindingen daarbij zijn indicatoren, maar het verloop in de tijd is niet eenduidig te interpreteren. Meer meldingen kan immers ook meer bekendheid van de meldpunten en bewustwording bij melders betekenen en niet zo zeer een hogere incidentie van dierenleed. Vergelijkbaar kan een hoger percentage bevestigde meldingen meer bewustwording en een hoger kennisniveau bij de melders betekenen.

Data over aangifte- en bestrijdingsplichtige dierziekten worden standaard gerapporteerd conform de afspraken in het kader van het Diergezondheidsfonds. Daarnaast houdt het Productschap Pluimvee en Eieren toezicht op de vaccinatieplicht tegen de pluimveeziekte New Castle Disease en heeft dus gegevens over de naleving daarvan.

Bij diverse sectoren bestaan certificeringprogramma's, goedgekeurd door de Raad voor Accreditatie, voor de kwaliteit van dierlijke producten. In deze programma's zijn ook specificaties voor houderijcondities opgenomen. Vaak gaat het om de wettelijke eisen, maar ook over bovenwettelijke eisen. Voorbeelden zijn de SKAL-controle op biologische productie en de IKB (IKB = Integraal Ketenbeheer) bij varkens, pluimvee (eieren en vlees) en vleeskalveren. De IKB-programma's controleren op tientallen items die niet altijd gerelateerd zijn aan dierenwelzijn of diergezondheid. Daarom zal per IKB-systeem (diercategorie) gespecificeerd moeten worden welke items informatief zijn voor dierenwelzijn en/of gezondheid. Voor informatieve items zou het aantal afwijkingen, geconstateerd bij de jaarlijkse controle, gebruikt kunnen worden als indicator. De bevindingen van deze certificeringprogramma's zijn in principe openbaar. Daarmee kunnen zulke programma's informatie leveren over het voldoen aan wettelijke eisen in de houderijfase, maar ook bij transport en slachten. Het certificeringprogramma voor de eiersector voldoet inmiddels aan de eisen voor Toezicht op Controle: de overheid houdt toezicht op de kwaliteit en uitvoering van het programma als geheel en hoeft dan geen individuele bedrijven meer te controleren. Momenteel werken de gezelschapsdierensector en de paardensector aan certificeringprogramma's.

5.4.3 Gebruik van dierbehandelingsmiddelen

Belangrijke dierbehandelingsmiddelen zijn antibiotica en antiparasitica. Dierbehandelingsmiddelen kunnen curatief en preventief ingezet worden. Een hoog gebruik van dergelijke middelen kan gezien worden als een indicator voor een slechte gezondheidstoestand, maar ook als het vermijden van risico op ziekte-uitbraak. De interpretatie van de gegevens is dan ook lastig, omdat het niet geven van dergelijke middelen aan een dier, dat ze wel nodig heeft, negatief is voor de gezondheid van dat dier. Momenteel worden voor landbouwhuisdieren steeds meer gegevens verzameld en centraal vastgelegd over het gebruik van antibiotica, onder andere via de MARAN-rapportages en het onlangs afgesloten convenant over antibioticumgebruik in de diverse sectoren. Drijfveer hiervoor zijn de problemen met de MRSA-bacterie. Het gebruik van antiparasitica wordt nog niet centraal vastgelegd. Vaccins worden preventief ingezet. Het vaccineren op zich kan enig ongerief voor de dieren met zich meebrengen. Op de lange termijn beschermt adequate vaccinatie de dieren tegen ziekteproblemen. Het al dan niet aanwezig zijn van sectorbrede vaccinatieprogramma's en de mate van deelname daaraan kan gebruikt worden als een output indicator voor diergezondheid.

5.4.4 Deelname aan en effect van stimuleringsmaatregelen gericht op dierenwelzijn en diergezondheid (inspanningsverplichting)

Voor commerciële houders van landbouwhuisdieren zijn er stimuleringsprogramma's om dierenwelzijn en diergezondheid te verbeteren. Het gaat om diverse subsidieregelingen van LNV, waarin bevordering van dierenwelzijn als essentiële voorwaarde is opgenomen. Aantal en omvang van die regelingen zijn in beeld te brengen, alsmede het aantal aanvragers en de omvang van goedgekeurde aanvragen. Het gaat dan om een output indicator, die overlap vertoont met de onder 5.4.1. genoemde indicator, het aantal bedrijven dat aan bovenwettelijke eisen voldoet.

Daarnaast worden diverse netwerken van veehouders gesubsidieerd door LNV. Ook het bedrijfsleven heeft netwerkprogramma's. Een aantal van die netwerken richt zich deels of volledig op dierenwelzijn en/of diergezondheid. Ook deze netwerken en de aantallen deelnemers daarin zijn in beeld te brengen. De effectiviteit van subsidieregelingen wordt gemonitord en geëvalueerd. Deze monitorings- en evaluatiegegevens kunnen als indicator dienen.

5.4.5 Adequate diergezondheidszorg

De NAD heeft een brede, adequate diergezondheidszorg als een van de doelen. De omvang, kwaliteit en de structuur van de gezondheidszorg voor dieren kan gezien worden als een output indicator. Dit kan in beeld gebracht worden door aantallen dierenartsen en met name de specialisten voor bepaalde diersoorten en sectoren in beeld te brengen en de aantallen gecertificeerde paraveterinair, bijvoorbeeld voor hoef- en klauwverzorging, veeverloskundigen, etc. Het aantal tuchtzaken en de uitspraken in die zaken geeft eveneens een indicatie van de kwaliteit van de diergezondheidszorg.

De beschikbaarheid van dierenambulances en het opleidingsniveau van de betrokken (veelal vrijwillige) medewerkers (deelname aan cursussen) kan ook als een output indicator gebruikt worden.

5.4.6 Bewustwording bij consumenten en producenten ten aanzien van dierenwelzijn (inspanningsverplichting) (en verandering in hun koopgedrag, respectievelijk omgang met dieren) (outcome)

De NDW noemt als doelen op dit vlak dat mensen meer inzicht en respect voor natuurlijk gedrag en daaraan gerelateerde behoeften van dieren in hun omgeving hebben en dat in 2011 33% van de consumenten dierenwelzijn meeweegt bij aankoopbeslissingen over vlees. In 2011 is 85% van de NL bevolking zich bewust van het feit dat zij invloed hebben op dierenwelzijn. De bewustwording bij consumenten wordt bevorderd via de website en campagnes van het Voedingscentrum. De parameters 'dierenwelzijn meenemen bij de aankoopbeslissing van vlees' en 'zich er van bewust zijn dat men invloed heeft op dierenwelzijn' worden reeds in opdracht van het Voedingscentrum onderzocht.

Een belangrijke factor voor dierenwelzijn is de attitude van de mensen die met de dieren omgaan, zowel professioneel als hobbymatig. LNV tracht deze bewustwording te bevorderen via voorlichting. Het Landelijk Centrum Informatie Gezelschapsdieren is met ondersteuning van LNV opgericht om consumenten informatie te verschaffen op het gebied van gezelschapsdieren. De website Levende Have (ook ondersteund door LNV) beoogt informatie te verschaffen aan houders van hobbydieren. Het aantal hits op de desbetreffende websites is een indicator voor de belangstelling voor dergelijke informatie. In de afgelopen jaren zijn er steeds meer cursussen en trainingen ontstaan voor houders van dieren (zowel bedrijfsmatig, hobbymatig als gezelschap) op het gebied van dierenwelzijn en/of diergezondheid. Aantallen en deelname aan dergelijke cursussen en trainingen zijn indicatoren voor de attitude van dierhouders. Verzamelen van gegevens hierover en over de kwaliteit van dergelijke cursussen en trainingen vereist een extra inspanning.

Voor professionals als dierenartsen, klauwverzorgers, veetransporteurs zou de deelname aan na- en bijscholing een indicator kunnen zijn voor attitude.

Belangrijk voor bewustwording bij consumenten is ook de toegankelijkheid en de zichtbaarheid van bedrijven met productiedieren. Het aantal bedrijven met zichtstallen en/of nevenactiviteiten met een duidelijke publieksfunctie (huisverkoop, zorg) is daar een indicator voor.

Bovenstaande indicatoren zijn output indicatoren, als het gaat om dierenwelzijn. Metingen over het aankoopgedrag van consumenten en vooral de verhouding in aankoop tussen meer diervriendelijke en standaardproducten, geeft aan of het gedrag van consumenten verandert.

Op dezelfde wijze is het verloop in het aantal (huis)dieren dat terecht komt bij asiels en andere opvangcentra een indicator voor de verantwoordelijkheid die ten aanzien van aangeschafte gezelschapsdieren genomen wordt. De cijfers zijn in principe beschikbaar, maar samenvatten en interpreteren zal de nodige inspanning vereisen.

5.4.7 Kennisontwikkeling (onderzoek, onderwijs en voorlichting) gericht op dierenwelzijn en diergezondheid, inclusief het vinden van oplossingen voor strijdige belangen (inspanningsverplichting)

Gegevens over de inzet van overheids gelden voor onderzoek op het gebied van dierenwelzijn en diergezondheid zijn beschikbaar (Directie Kennis: Beleidsondersteunend Onderzoek en Kennis Basis bij DLO, NWO programma's, additionele middelen (bv Onderzoekprogramma Welzijn Gezelschapsdieren, FES gelden ter voorkoming Aviaire Influenza)).

De Groene Kennis Coöperatie (een samenwerkingsverband tussen groen onderwijs (AOC's en HAS'en) en WUR) heeft het programma Welzijn van Dieren, waaruit momenteel diverse projecten op grond van de Regeling Kennisverspreiding en Innovatie Groen Onderwijs (KIGO) voortkomen. Er is in het groene onderwijs in 2008 een 0-meting gedaan over de positie van dierenwelzijn in het onderwijscurriculum.

De website www.dierenwelzijnsweb.nl, vanaf najaar 2008 in de lucht, probeert de kennis en informatie over dierenwelzijn voor het onderwijs te bundelen en beschikbaar te maken.

De overheid financiert via de eerste geldstroom ook onderzoek bij universiteiten, dat deels gericht is op dierenwelzijn en diergezondheid, met name onderzoek bij Wageningen Universiteit en bij de Faculteit Diergeneeskunde van de Universiteit Utrecht. Daarnaast besteden de HBO-instellingen steeds meer aandacht aan onderzoek. Veel HBO-studenten zijn in hun stage of met hun afstudeeropdracht bezig met (aspecten van) dierenwelzijn en diergezondheid. Het in beeld brengen van de omvang van dit onderzoek vraagt extra inspanning.

6 Mogelijke indicatoren per diercategorie

Over landbouwhuisdieren zijn relatief veel gegevens beschikbaar, die, vaak indirect, iets zeggen over welzijn en gezondheid van die dieren. Een groot deel van die gegevens wordt privaat verzameld, maar heeft ook een publieke component vanuit het oogpunt van Voedsel Keten Informatie en/of private kwaliteitssystemen die een Toezicht op Controle programma nastreven, of uit oogpunt van subsidies/verrekening van kosten met de overheid. Er zijn ook zuiver private gegevens, bijvoorbeeld certificering van maneges en paardenpensions. Aangezien tussen categorieën dieren en daarbinnen tussen sectoren verschillen aanwezig zijn in de wijze waarop met dierenwelzijn en diergezondheid wordt omgegaan, wordt in het volgende hoofdstuk per diercategorie aangegeven welke indicatoren beschikbaar zijn of beschikbaar gemaakt kunnen worden. Zo ontstaat ook een beeld van diercategorieën of deelgebieden waar nog geen informatie over aanwezig is. In Bijlage 2 is een overzicht van de indicatoren per diercategorie opgenomen en een indicatie van de inspanning en kosten noodzakelijk voor verzamelen van de gegevens.

6.1 Opties per diercategorie

De NAD en NDW kennen een indeling naar de verschillende diercategorieën en daarbinnen in sommige gevallen sectoren. De categorieën en daarbinnen sectoren kunnen verschillen wat betreft de beschikbaarheid van indicatoren voor dierenwelzijn en diergezondheid. Voor elk van die categorieën wordt aangegeven welke gegevens, die als indicator zouden kunnen dienen, beschikbaar zijn en of ze publiek, mogelijk publiek of privaat zijn, of ze reeds door LNV gerapporteerd worden of nog niet gebruikt worden.

Voor de opties per diercategorie is de indeling van de Voortgangsrapportage van de Nota Dierenwelzijn en de Agenda Diergezondheid 2008 (zie TK 28286, nr. 259) gekozen. De volgende categorieën en sectoren worden behandeld:

Landbouwhuisdieren

- Melkveehouderij
- Kalverhouderij
- Vleesrundveehouderij (dikbilhouderij)
- Varkenshouderij
- Pluimveehouderij
- Konijnenhouderij
- Schapenhouderij
- Geitenhouderij
- Nertsenshouderij
- Transport
- Doden en slachten

Hobbydieren

Paarden

Vissen

Gezelschapsdieren

- Honden en katten
- Kleine knaagdieren
- Vogels
- Reptielen en amfibieën
- Siervis

Dierentuindieren en circusdieren

Voor de grotere categorieën landbouwhuisdieren, waar relatief veel gegevens beschikbaar zijn, wordt aangegeven of het gaat om een outcome of een output indicator, volgens de indeling:

Outcome indicator:

- welzijn en gezondheid gemeten aan het dier zelf

Output indicatoren:

- aandeel van bedrijven dat bovenwettelijke, welzijnsbevorderende maatregelen heeft genomen;
- naleving van wettelijke eisen ten aanzien van welzijn en gezondheid;
- gebruik van dierbehandelingsmiddelen;

- deelname aan en effect van *stimuleringsmaatregelen* gericht op dierenwelzijn en diergezondheid;
- *bewustwording* bij consumenten en producenten ten aanzien van dierenwelzijn (en verandering in hun koopgedrag, respectievelijk omgang met (gezelschaps)dieren);
- *kennisontwikkeling* (onderzoek, onderwijs en voorlichting) gericht op dierenwelzijn en diergezondheid, inclusief het vinden van oplossingen voor strijdige belangen.

Voor de kleinere categorieën en zeker voor paarden, kweekvis en gezelschapsdieren is, vanwege de beperkte beschikbaarheid van gegevens, het onderscheid tussen outcome en output indicatoren in de paragrafen hieronder niet gemaakt.

6.1.1 Landbouwhuisdieren

Voor de sectoren Varkens, Vleeskuikens, Vleeskalveren, Melkvee en Vleesvee⁶ is eind 2008 het Convenant antibioticumresistentie Dierhouderij afgesloten. Met dit convenant wordt het antibioticumgebruik transparant gemaakt. Het kan daarmee t.z.t. mogelijk leiden tot een indicator voor aspecten van diergezondheid (deels direct, deels bewustwording).

6.1.1.1 Melkvee

Outcome indicator

In Welfare Quality® wordt voor melkvee een monitor ontwikkeld, gebaseerd op welzijn en gezondheid gemeten aan het dier. In 2009 zijn de resultaten van de pilot, die overigens niet in Nederland loopt, beschikbaar (*outcome indicator*). Het merendeel van de melkkoeien in Nederland wordt uit overwegingen van veiligheid voor mens en koppelgenoten onthoord (*ingreep, outcome indicator*). Dit gebeurt kort na de geboorte en gaat gepaard met ongerief voor het kalf. Leven zonder hoorns wordt niet gezien als ongerief.

De gemiddelde leeftijd van de Nederlandse melkveestapel is via de I&R beschikbaar. Verandering in de gemiddelde leeftijd kan gezien worden als een indicator voor welzijn en gezondheid, echter niet helemaal eenduidig: koeien worden afgevoerd vanwege gezondheidsproblemen (mastitis, klauwen, vruchtbaarheid), maar ook vanwege tegenvallende productieresultaten (deels *outcome indicator*).

Samen met gespecialiseerde rundveedierenartsen verzamelt de Gezondheidsdienst voor Dieren (GD) gegevens over ziekten op rundveebedrijven (Veekijker). Dergelijke gegevens geven na een interpretatieslag inzicht in de gezondheidsstatus van melkvee in Nederland en worden elk kwartaal met een vertegenwoordiging van het bedrijfsleven en in aanwezigheid van LNV besproken en vervolgens aan LNV gerapporteerd (*outcome indicator*).

Output indicatoren

Er zijn geen wettelijke minimumnormen voor de huisvesting van melkvee. Er is wel een AMvB voor de huisvesting van melkvee in voorbereiding. Het streven is dat deze begin 2011 van kracht wordt (*naleving eisen*).

In de zuivelsector bestaan per keten (zuivelconcern) kwaliteitssystemen. De systemen zijn in principe gericht op de kwaliteitsborging van de melk (hygiëne, celgetal van de melk, gebruik diergeneesmiddelen), maar bevatten ook algemene aspecten voor de kwaliteit van de bedrijfsvoering, waaronder minimaal eens per kwartaal een bezoek van een gekwalificeerde rundveedierenarts, die het bedrijf controleert op gezondheids- (en welzijns)status van de dieren. De gegevens van deze kwaliteitssystemen zijn in principe privaat en zijn eigendom van een keten/zuivelcoöperatie. Beschikbaar en interpreteerbaar maken van dergelijke gegevens zal overleg en extra inspanningen vereisen. Hierbij kan opgemerkt worden dat veel melkveebedrijven via hun dierenarts deelnemen aan bedrijfsbegeleiding waarbij het bedrijf maandelijks bezocht wordt. Echter ook deze gegevens zijn vooral privaat (*naleving eisen*).

Melkvee is inmiddels opgenomen in de Maatlat Duurzame Veehouderij. Melkveehouders kunnen via deze maatlat voor aanpassingen in de huisvesting punten verzamelen op het gebied van dierenwelzijn- en milieumaatregelen. Bij voldoende punten komt het bedrijf in aanmerking voor fiscale faciliteiten (*bovenwettelijke eisen, stimuleringsmaatregelen*).

In het algemeen is weidegang bevorderlijk voor het welzijn van melkvee. Weidegang voorkomt tot op zekere hoogte de been- en klauwproblemen, die bij de huidige huisvestingssystemen veel voorkomen. Ook zijn bij weidegang de problemen met mastitis kleiner. Het omgekeerde: 'bij weidegang is het welzijn in orde' is echter niet waar. Het is de vraag of op langere termijn, bij implementatie van integraal duurzame stallen, weidegang nog

⁶ Het convenant is voor de leghennensector niet afgesloten, omdat in die sector, in ieder geval tijdens de legfase, antibiotica zeer beperkt tot niet worden ingezet, omdat de eieren van behandelde hennen niet meer voor humane consumptie in aanmerking mogen komen

steeds als indicator voor welzijn bruikbaar is. Vooral nog kan, zeker gegeven de maatschappelijke wens tot koeien in het landschap, het aantal bedrijven dat routinematig weidegang toepast als een indicator dienen. Deze gegevens komen met enige regelmaat via de CBS-landbouwtellingen beschikbaar (*bovenwettelijke eisen*). Biologische bedrijven zijn zonder meer verplicht de dieren weidegang te geven. Het aantal biologische melkveebedrijven is via de SKAL-controles bekend. Daarnaast stellen diverse zuivelondernemingen weidegang verplicht, indien melk voor producten wordt gebruikt, die weidegang garanderen, zoals 'weidemelk' van de Stichting Weidemelk waarin diverse zuivelbedrijven participeren (*bovenwettelijke eisen, stimuleringsmaatregelen*). De zuivelsector participeert in het Convenant Antibioticumresistentie Dierhouderij en beoogt op korte termijn een centraal registratiesysteem te hebben voor het gebruik van diergeneesmiddelen en datasystemen, die informatie uitwisselen op het terrein van antibioticumgebruik, dierziekten en bedrijfsgezondheidsplannen (Stichting VETbase). Dergelijke systemen kunnen benut worden voor een indicator op het gebied van diergezondheid (*dierbehandelingsmiddelen*).

Er zijn *stimuleringsmaatregelen* voor de ontwikkeling van diervriendelijke (integraal duurzame) systemen in de vorm van innovatie- en demonstratiesubsidies.

De beschikbaarheid van weidemelk(producten) en biologische melk(producten) en de omzet daarin zijn indicatoren voor bewustwording en inspanning bij retail en consument (*bewustwording*). Dergelijke gegevens kunnen via de producenten en via de retail beschikbaar gemaakt worden.

In de melkveesector zijn relatief veel netwerken van veehouders actief, die beogen het bedrijfsmanagement te verbeteren. Welzijn en gezondheid zijn daar vaak een belangrijke component in. Voorbeelden zijn de Melkveeacademie, Caring Dairy, cursussen gekoppeld aan Koesignalen, Koe&Wij, etc. Het aantal melkveehouders dat meedoet aan dergelijke netwerken (interview activiteiten) is een indicator voor bewustwording en vakmanschap onder melkveehouders. Daarnaast is de kwaliteit van dergelijke activiteiten van belang. Het verzamelen van dergelijke gegevens vereist extra inspanning, maar sluit aan bij evaluatie en monitoring van dergelijke programma's (*bewustwording*).

Voor melkvee loopt divers onderzoek (mede) gericht op dierenwelzijn en diergezondheid. Mastitis en klauwgezondheid zijn al lang en continu onderwerp van onderzoek, evenals voeding rond het afkalven. Nieuwer is integraal onderzoek naar nieuwe systemen voor melkveehouderij (Kracht voor Koeien, Familiekudde) en naar opvolgers voor de ligboxenstal, zoals de zandstal. De inspanningen van overheid en sector (vooral via Productschap Zuivel) met betrekking tot onderzoek zijn eenvoudig in beeld te brengen. Daarin een specifiek aandeel dierenwelzijn en diergezondheid identificeren vereist een extra interpretatieslag.

De voortgang met betrekking tot dierenwelzijn en diergezondheid in de Innovatieagenda Melkveehouderij (samenwerking tussen sector en overheid) is daar eveneens een indicator voor (*kennisontwikkeling*).

Over gezondheid en welzijn van jongvee zijn veel minder gegevens beschikbaar.

6.1.1.2 Vleeskalveren

Outcome indicator

Momenteel wordt in het kader van het EU-programma Welfare Quality in Nederland proefgedraaid met een welzijnsmonitor voor vleeskalveren op bedrijfsniveau. De gegevens hieruit komen in 2009 beschikbaar. Het lijkt zinvol de resultaten af te wachten en daarna te besluiten over geschikte indicatoren voor welzijn en gezondheid bij vleeskalveren.

Output indicatoren

In Nederland wordt zowel blank als rosé kalfsvlees geproduceerd. Rosé kalfsvlees wordt als diervriendelijker gezien. Kalfsvlees is bij uitstek een exportproduct. Het aandeel rosé kalfsvlees in de Nederlandse productie kan als een indicator worden gezien (*deels outcome indicator*). De verhouding in export van rosé ten opzichte van blank kalfsvlees is een indicator voor de houding van de buitenlandse consument (cq inkoper).

De vleeskalversector in Nederland kent een sterke ketenorganisatie en ketenregie en is daarmee overzichtelijk. Via de Stichting Kwaliteitscontrole Kalversector (SKV) zijn gegevens over huisvesting en gezondheid beschikbaar (*naleving eisen*).

Gegeven de NDW wordt nog gewerkt aan regelgeving voor de bedekking van de ligplek (anders dan een roostervloer) van kalveren.

Voor kalfsvlees ontstaan momenteel systemen met bovenwettelijke eisen voor dierenwelzijn (Beter Leven van de Dierenbescherming, strossystemen, biologisch kalfsvlees) (*bovenwettelijke eisen*).

De vleeskalversector participeert in het Convenant Antibioticumresistentie Dierhouderij. Het gebruik van diergeneesmiddelen wordt in het kader van het kwaliteitsborgingsprogramma vastgelegd. Via IKB beoogt de sector het antibioticumgebruik inzichtelijk te maken en tot benchmarks te komen. Vanaf 2010 komen daarover gegevens beschikbaar (*dierbehandelingsmiddelen*).

Er zijn *stimuleringsmaatregelen* voor de ontwikkeling van diervriendelijke (integraal duurzame) systemen in de vorm van innovatie- en demonstratiesubsidies.

Een specifieke factor voor vleeskalveren, die van invloed is op welzijn en gezondheid, heeft te maken met de structuur van deze sector. Nederland heeft veel meer capaciteit voor het mesten van kalveren, dan dat er kalveren in (de directe nabijheid van) Nederland worden geboren. Er worden dus veel kalveren over lange afstanden aangevoerd, met de daarmee gepaard gaande risico's wat betreft welzijn tijdens transport van deze jonge dieren en gezondheid (onderlinge besmetting) (*output indicator*).

6.1.1.3 Vleesrunderen

Bij vleesrunderen gaat het om zoogkoeien en de bijbehorende kalveren en vleesstieren. Zoogkoeien en hun kalveren worden in het algemeen met weidegang of als begrazers in natuurgebieden gehouden en 's winters in potstalsystemen. Voor de zoogkoeierij zijn geen specifieke gegevens over welzijn en gezondheid beschikbaar. Gegeven het houderijsysteem worden echter geen grote welzijnsproblemen verwacht.

Dat is wel het geval voor de zgn. 'dikbillen', dieren met een erfelijke factor die extreme bespiering met zich meebrengt. Bij dieren met de dikbilfactor is vaak een keizersnede nodig om het kalf geboren te laten worden. Momenteel proberen de betrokken fokkers dieren met ruimere bekkenmaten te selecteren, waardoor het percentage natuurlijke geboortes verhoogd wordt.

Gegeven de aandacht voor dikbillen in de NDW is het aan te bevelen het percentage natuurlijke geboortes bij runderrassen met de dikbilfactor als indicator op te nemen (*outcome indicator*).

Vleesstieren worden in Nederland nog in beperkte mate gehouden. Veelal worden de stieren binnen gehouden in groepen op betonnen roostervloeren. De vloeren geven bij de stieren vergelijkbare problemen als bij melkvee (inclusief jongvee). Mogelijk kunnen in slachthuizen per categorie (stieren, jongvee, koeien) verwondingen en/of problemen met lopen vastgesteld worden; dergelijke gegevens zijn echter niet standaard beschikbaar.

De rundvleessector participeert in het Convenant Antibioticumresistentie Dierhouderij en beoogt op korte termijn een centraal registratiesysteem te hebben voor het gebruik van diergeneesmiddelen en datasystemen die informatie uitwisselen op het terrein van antibioticumgebruik, dierziekten en bedrijfsgezondheidsplannen (Stichting VETbase). Dergelijke systemen kunnen benut worden voor een indicator op het gebied van diergezondheid (*dierbehandelingsmiddelen*).

6.1.1.4 Varkenshouderij

Outcome indicator

In Welfare Quality® wordt een monitor voor dierenwelzijn en gezondheid, gemeten aan het dier zelf ontwikkeld. In 2009 zijn de resultaten van de pilot, die voor zeugen ook in Nederland loopt, beschikbaar (*outcome indicator*).

Samen met gespecialiseerde varkensdierenartsen verzamelt GD gegevens over ziekten op varkensbedrijven (Veekijker). Dergelijke gegevens geven na een interpretatieslag inzicht in de gezondheidsstatus van varkens in Nederland. Ze worden elk kwartaal besproken met een vertegenwoordiging van het bedrijfsleven, in aanwezigheid van LNV en vervolgens aan LNV gerapporteerd (*outcome indicator*).

Daarnaast komen er private, geautomatiseerde systemen van de grond, waarbij gegevens van de slachterij (oorzaken van afkeuren van hele varkens of delen, aantallen varkens met long- of leveraandoeningen) teruggekoppeld worden naar de varkenshouder (bijvoorbeeld VION Farming Net). Na een integratieslag kunnen dergelijke systemen mogelijk dienen als indicator voor diergezondheid en dierenwelzijn (*outcome indicator*).

Output indicatoren

Voor de huisvesting van varkens zijn normen vastgelegd op EU-niveau en iets strikter in het Nederlandse Varkensbesluit. Per 2013 geldt op grond van Europese regelgeving dat dragende zeugen in groepshuisvesting moeten worden gehouden.

Voor vleesvarkens wordt gewerkt aan een zgn. tussensegment, een houderij die qua normen voor huisvesting tussen biologisch en conventioneel in ligt (convenant). De Comfortclass is daar een voorbeeld van, evenals de Canadian Bedding stal.

In de Maatlat Duurzame Veehouderij zijn criteria opgenomen op grond waarvan varkenshouders bij investeringen punten kunnen krijgen voor bovenwettelijke aanpassingen op het gebied van milieu en dierenwelzijn. Bij voldoende punten zijn er fiscale faciliteiten. Het aantal varkensbedrijven dat punten scoort voor maatregelen op het gebied van dierenwelzijn wordt meegenomen in de in de begroting opgenomen indicator '% duurzame stallen'. Datzelfde geldt voor bedrijven die voldoen aan de eisen van Milieukeur, waarin ook elementen, van invloed op dierenwelzijn, zijn opgenomen. Er zijn ook private systemen met hogere welzijns-eisen, bijvoorbeeld voor de Engelse markt (*bovenwettelijke eisen*).

Veel varkensbedrijven produceren conform een kwaliteitssysteem (IKB). Om IKB-waardig te zijn moeten bedrijven voldoen aan de wettelijke eisen voor huisvesting van varkens. Het percentage IKB-waardige bedrijven zou dus ook als indicator benut kunnen worden (*naleving eisen*).

De AID controleert bij varkensbedrijven de naleving van het Varkensbesluit. De resultaten van dergelijke controles zijn als indicator bruikbaar. Het percentage naleving van wettelijke huisvestingseisen, voor die sectoren waarvoor wettelijke normen bestaan, is overigens al als indicator vastgesteld (*naleving eisen*).

De varkenssector participeert in het Convenant Antibioticumresistentie Dierhouderij. Het programma MARAN van het CVI van Wageningen UR monitort antibioticumgebruik en resistentieontwikkeling sinds 2005. In de IKB-systemen wordt het gebruik van dierbehandelingsmiddelen vastgelegd. Deze gegevens kunnen benut worden als indicator (*dierbehandelingsmiddelen*).

Er zijn *stimuleringsmaatregelen* voor de ontwikkeling van diervriendelijke (integraal duurzame) systemen in de vorm van innovatie- en demonstratiesubsidies.

De beschikbaarheid van biologisch varkensvlees en van het 'tussensegment' in het schap en omzetgegevens daarover zijn indicatoren voor bewustwording en inspanning bij retail en consument (*bewustwording*).

In de varkenssector bestaan netwerken van varkenshouders, die beogen het bedrijfsmanagement te verbeteren. Welzijn en gezondheid is daar vaak een belangrijke component in. De website Varkensnet (LTO) beoogt daarvoor een platform te bieden. Voorbeelden van netwerken zijn de bedrijven die werken aan betere resultaten in de vroege dracht (zeugen moeten vanaf 2013 in groepshuisvesting worden gehouden en mogen dan tot 4 dagen na dekken individueel gehouden worden; in de huidige praktijk houden varkenshouders de zeugen vaak 4 weken individueel, waardoor betere technische resultaten geboekt kunnen worden), bedrijven die werken aan duurzame nieuwbouwconcepten, maar ook deelname aan cursussen 'Varkenssignalen'. Het aantal varkenshouders, dat meedoet aan dergelijke netwerken (intervisie activiteiten), is een indicator voor bewustwording en vakmanschap. Het verzamelen van dergelijke gegevens vereist extra inspanning, maar sluit aan bij evaluatie en monitoring van dergelijke programma's (*bewustwording*).

Voor varkens loopt divers onderzoek (mede) gericht op dierenwelzijn en diergezondheid. Nieuwer is integraal onderzoek naar nieuwe houderijsystemen (Varkansen), optimalisatie voor de huisvesting van dragende zeugen in groepen (Groepshuisvesting 2013) en de wijze van introductie in de groep na dekken. De inspanningen van overheid en sector (PVE) met betrekking tot onderzoek zijn eenvoudig in beeld te brengen. Daarin een specifiek aandeel dierenwelzijn en diergezondheid identificeren vereist een extra interpretatieslag (*kennisontwikkeling*).

De voortgang met betrekking tot dierenwelzijn en diergezondheid in de Innovatieagenda Varkenshouderij (samenwerking tussen sector en overheid) is daar eveneens een indicator voor (*bewustwording en kennisontwikkeling*).

Een specifieke factor voor varkens, die van invloed is op welzijn en gezondheid, heeft te maken met de structuur van deze sector. Nederland heeft meer capaciteit voor (fok)zeugen dan voor vleesvarkens. Er worden daarom veel biggen geëxporteerd, soms over lange afstanden, met de daarmee gepaard gaande risico's wat betreft welzijn tijdens transport van deze jonge dieren (*output indicator*).

6.1.1.5 Pluimveehouderij

Bij de pluimveehouderij moet onderscheid gemaakt worden tussen legpluimvee, vleeskuikens, kalkoenen en eenden. De beide laatste sectoren zijn gering van omvang. De welzijnsproblemen in de kalkoensector zijn vergelijkbaar met de vleeskuikensector. De kalkoensector zal daarom hier niet verder worden uitgewerkt. In de eendensector is een lastig punt de beschikbaarheid van badwater, dat zich nog niet goed laat verenigen met hygiëne. Vanwege milieuregelgeving mogen eenden geen uitloop hebben. De eendensector is niet verder uitgewerkt.

Voor alle sectoren gezamenlijk verzamelt GD samen met gespecialiseerde pluimveedierenartsen gegevens over ziekten op pluimveebedrijven. Kern is het verstrekken van adviezen over vaccinatieschema's en behandeling met antiparasitica, maar ook het opsporen van 'nieuwe' ziekten. Dergelijke gegevens moeten na een interpretatieslag inzicht kunnen geven in de gezondheidsstatus van pluimvee in Nederland (*outcome indicator*). Er zijn *stimuleringsmaatregelen* voor de ontwikkeling van diervriendelijke (integraal duurzame) systemen in de vorm van innovatie- en demonstratiesubsidies.

In de pluimveesector bestaan netwerken van pluimveehouders, die beogen het bedrijfsmanagement te verbeteren. Welzijn en gezondheid is daar vaak een belangrijke component in. De website Pluimveenet (LTO) beoogt daarvoor een platform te bieden. Het aantal pluimveehouders dat mee doet aan dergelijke netwerken (intervisie activiteiten) is een indicator voor bewustwording en vakmanschap. Het verzamelen van dergelijke gegevens vereist extra inspanning, maar sluit aan bij evaluatie en monitoring van dergelijke programma's (*bewustwording*).

Voor pluimvee loopt divers onderzoek (mede) gericht op dierenwelzijn en diergezondheid. Nieuwer is integraal onderzoek naar nieuwe houderijsystemen. Het project Houden van Hennen is inmiddels toe aan implementatie in

de praktijk. Voor de pluimveevleessector en voor de productie van industrie-eieren start dergelijk onderzoek in 2009. De inspanningen van overheid en sector (Productschap voor Pluimvee en Eieren) met betrekking tot onderzoek zijn eenvoudig in beeld te brengen. Daarin een specifiek aandeel dierenwelzijn en diergezondheid identificeren vereist een extra interpretatieslag (*kennisontwikkeling*).

De voortgang met betrekking tot dierenwelzijn en diergezondheid in de Innovatieagenda Pluimveehouderij (samenwerking tussen sector en overheid) is daar eveneens een indicator voor (*bewustwording en kennisontwikkeling*).

Specifiek voor de legsector

Outcome indicator

Welfare Quality® heeft een monitor voor welzijn en gezondheid bij leghennen opgesteld. Deze monitor wordt in een pilot waar ook Nederland aan deelneemt uitgetest. De resultaten komen in 2009 beschikbaar (*outcome indicator*).

Vanaf 2011 is snavelbehandelen bij leghennen verboden. Nu is deze ingreep nog toegestaan.

Output indicatoren

Normen voor huisvesting liggen vast in het Legkippenbesluit. Vanaf 2011 is batterijhuisvesting op grond van Europese regelgeving verboden. Europa kent momenteel normen voor biologische eiproduktie, scharrel met uitloop, scharrel en kooihuisvesting. De kooihuisvesting wordt vervangen door verrijkte kooien, 'kleingruppenhaltung' of 'koloniehuisvesting' of grondhuisvesting. In Nederland bestaat het voornemen de verrijkte kooien met ingang van 2021 (de TK heeft een motie ingediend dit naar 2017 te vervroegen) te verbieden.

Voor de legsector is dus het zgn. tussensegment al volledig ingeburgerd, waarbij er verschillende niveaus van huisvesting (welzijn) bij wet zijn vastgelegd. Het aandeel systemen met meer ruimte en voorzieningen per dier en/of buitenuitloop kan gezien worden als systemen die aan *bovenwettelijke eisen voldoen*.

In de Maatlat Duurzame Veehouderij zijn criteria opgenomen op grond waarvan legpluimveehouders bij investeringen punten kunnen krijgen voor bovenwettelijke aanpassingen op het gebied van milieu en dierenwelzijn. Bij voldoende punten zijn er fiscale faciliteiten. Het aantal legpluimveebedrijven dat punten scoort voor maatregelen op het gebied van dierenwelzijn wordt meegenomen in de begroting opgenomen indicator '% duurzame stallen' (*bovenwettelijke eisen*).

Veel legpluimveebedrijven produceren conform een kwaliteitssysteem (IKB). Om IKB-waardig te zijn moeten bedrijven voldoen aan de wettelijke eisen voor huisvesting van leghennen. Het percentage IKB-waardige bedrijven zou dus ook als indicator benut kunnen worden (*naleving eisen*).

Bij legpluimvee worden nauwelijks antibiotica toegepast vanwege de wachttermijnen voor dergelijke middelen. Het economisch verlies door het niet mogen leveren van de eieren weegt zwaarder dan het eventuele positieve gezondheidseffect van de antibiotica. Wel geldt bij leghennen, met name in de opfok, een uitgebreid vaccinatieprotocol. Naleving en optimalisatie daarvan kan gezien worden als een indicator voor diergezondheid (*dierbehandelingsmiddelen*).

De beschikbaarheid van biologische eieren en van 'tussensegment'-eieren in het schap en omzetgegevens daarover zijn indicatoren voor bewustwording en inspanning bij retail en consument (*bewustwording*).

Specifiek voor de pluimveevleessector

Outcome indicator

Welfare Quality® heeft een monitor voor welzijn en gezondheid bij vleeskuikens opgesteld. Deze monitor wordt in een pilot, waar ook Nederland aan deelneemt, uitgetest. De resultaten komen in 2009 beschikbaar (*outcome indicator*).

Voor vleeskuikens wordt in 2010 de Europese Vleeskuikenrichtlijn van kracht. In deze richtlijn zijn normen opgenomen voor bezettingsgraad. Vleeskuikenhouders die aantoonbaar goed presteren (geringe uitval, en een maat voor strooiselkwaliteit, bijv. voetzollaesies) mogen met een hogere bezettingsgraad werken (42 kg/m²) dan de basisnorm (39 kg/m²). Vanwege deze regelgeving komen dus cijfers beschikbaar over uitval en mogelijk voetzollaesies bij vleeskuikens. Deze cijfers kunnen als indicator voor dierenwelzijn en diergezondheid gebruikt worden (*outcome indicator*).

Output indicatoren

Voor pluimveevlees bestaat, naast biologisch pluimveevlees, inmiddels een 'tussensegment' onder de merknaam Volwaard. Er komen meer merken op de markt (bijv. Kemperhoen), waarbij net als bij Volwaard nauw overlegd wordt met de Dierenbescherming, die sterren toekent op grond van diervriendelijkheid van het houderijsysteem (*bovenwettelijke eisen*).

In de Maatlat Duurzame Veehouderij zijn criteria opgenomen op grond waarvan vleeskuikenhouders en vermeerderders bij investeringen punten kunnen krijgen voor bovenwettelijke aanpassingen op het gebied van milieu en dierenwelzijn. Bij voldoende punten zijn er fiscale faciliteiten. Het aantal vleeskuikenbedrijven dat punten

scoren voor maatregelen op het gebied van dierenwelzijn wordt meegenomen in de in de begroting opgenomen indicator '% duurzame stallen' (*bovenwettelijke eisen*).

Voor vleeskuikenouderdieren zijn normen voor huisvesting vastgelegd in een verordening van het PVE. Veel vleeskuikenouderdierbedrijven produceren conform IKB. IKB-waardige bedrijven moeten aan de normen uit de PVE-verordening voldoen. Het aantal IKB-waardige bedrijven kan daarmee als indicator gebruikt worden (*naleven eisen*).

De pluimveevleessector participeert in het Convenant Antibioticaresistentie Dierhouderij. In samenwerking tussen GD, pluimveepraktijken van dierenartsen en het Veterinair Monitoringsprogramma wordt het antibioticumgebruik in de vleeskuikensector vastgelegd. Vanaf 2010 komen de gegevens beschikbaar en worden dan als benchmark benut. Het gebruik van dierbehandelingsmiddelen wordt in het IKB-systeem vastgelegd. Dergelijke gegevens kunnen gebruikt worden als indicator (*dierbehandelingsmiddelen*).

Veel vleeskuikenbedrijven produceren conform een kwaliteitssysteem (IKB). Om IKB-waardig te zijn moeten bedrijven voldoen aan de wettelijke eisen voor huisvesting van varkens. Het percentage IKB-waardige bedrijven zou dus ook als indicator benut kunnen worden (*naleven eisen*).

De beschikbaarheid van biologisch pluimveevlees en van het 'tussensegment' in het schap en omzetgegevens daarover zijn indicatoren voor bewustwording en inspanning bij retail en consument (*bewustwording*).

6.1.1.6 Konijnenhouderij

De commerciële konijnenhouderij kent in Nederland ca. 140 bedrijven. Regels voor de huisvesting van konijnen zijn vastgelegd in een verordening van het PVE. In die verordening wordt met punten gewerkt voor verschillende maatregelen op het gebied van welzijn. In de loop van de jaren moeten bedrijven steeds meer punten verzamelen, totdat in 2016 aan alle eisen in de verordening moet zijn voldaan. De Nederlandse konijnensector loopt hiermee voorop in Europa. Op EU-niveau wordt gewerkt aan normen voor de konijnenhouderij (*naleven eisen*).

Er zijn *stimuleringsmaatregelen* voor de ontwikkeling van diervriendelijke (integraal duurzame) systemen in de vorm van innovatie- en demonstratiesubsidies, die echter niet in alle rondes voor de konijnenhouderij zijn opengesteld.

In samenwerking met het onderzoek en deels gefinancierd door de overheid wordt hard gewerkt aan systemen voor groepshuisvesting van voedsters en verbeteringen van de bodem waarop konijnen worden gehouden (*kennisontwikkeling*).

De konijnenhouders zetten momenteel gezamenlijk gezondheidsmonitoring op, waarbij nauw wordt samengewerkt met de ca 4 gespecialiseerde konijnendierenartsen (*te zijner tijd outcome indicator*).

De voortgang in het voldoen aan de verordening, de omschakeling naar groepshuisvesting en de resultaten van de gezondheidsmonitoring kunnen als indicator dienen voor welzijn en gezondheid in de konijnenhouderij. Echter deze gegevens worden verzameld door de sector zelf en door de PVE. Het beschikbaar maken van de gegevens zal in overleg met de sector moeten gebeuren (*deels outcome indicator, deels naleven eisen*).

6.1.1.7 Schapenhouderij

Het merendeel van de schapen wordt gehouden voor de vleesproductie en/of als hobby. Er zijn een aantal bedrijven gespecialiseerd in melkschapen, die in het algemeen een hoog kennisniveau hebben. Datzelfde geldt voor de gescheperde (met herder) kuddes die ingezet worden in natuurgebieden. Het onderscheid tussen professioneel en hobbymatig gehouden schapen (zie 6.1.2) is overigens niet gemakkelijk te maken. Het grootste risico is het gebrek aan kennis en ervaring van met name nieuwe schapenhouders, waardoor gezondheidsproblemen met bijbehorend ongerief kunnen ontstaan. De belangstelling van en deelname door schapenhouders aan cursussen over schapenhouderij kan een indicator zijn. De gegevens zullen niet eenvoudig te verzamelen zijn. Schapennet.com is de website, die zich op professionele en hobbymatige schapenhouders richt. Voor de geitensector is dat geitennet.com (*bewustwording*). De website Levende Have richt zich op de hobbymatige schapenhouder. Het bezoek aan de website kan gezien worden als indicator (*bewustwording*). De GD verzamelt gegevens over ziekten bij schapen, ook om behandeladviezen te geven over bijvoorbeeld antiparasitaire behandelingen. Dergelijke gegevens moeten na een interpretatieslag inzicht kunnen geven in de gezondheidsstatus van schapen in Nederland (*outcome indicator*).

6.1.1.8 Geitenhouderij

Commercieel worden geiten gehouden voor de melkproductie. De sector is goed georganiseerd en adviseert onderling qua huisvesting te kiezen voor potstalsystemen. In de conventionele geitenhouderij krijgen de geiten

doorgaans geen buitenuitloop, maar dit lijkt niet tot welzijnsproblemen te leiden. Daarnaast worden veel geiten als hobbydier gehouden (zie 6.1.2).

Belangrijk discussiepunt in de geitenhouderij is wat te doen met de bokjes. Tot voor kort werden die levend geëxporteerd naar Spanje. De sector probeert andere oplossingen te vinden. De voortgang in deze problematiek is bruikbaar als indicator (*output indicator*).

De voortgang in de bestrijding van enkele chronische ziekten (CAE en para-TBC) is bruikbaar als indicator in deze sector (*outcome indicator*). Bij de melkgeiten is bestrijding van vermelde chronische ziekten een speerpunt. De GD verzamelt gegevens over ziekten bij geiten, ook om behandeladviezen te geven over bijvoorbeeld antiparasitaire behandelingen. Dergelijke gegevens moeten na een interpretatieslag inzicht kunnen geven in de gezondheidsstatus van geiten in Nederland (*outcome indicator*).

6.1.1.9 Nertsenhouderij

Nertsen worden in Nederland voor de bontproductie gehouden. De sector heeft zelf een Plan van Aanpak voor welzijn opgesteld. Normen voor huisvesting zijn vastgelegd in een verordening van de PVE. De sector loopt voor op schema bij het invoeren van deze normen. De mate van implementatie van de normen en het voorlopen op schema kan als indicator worden gezien (*naleven eisen*).

6.1.1.10 Transport

Op EU-niveau bestaan richtlijnen voor het transport van dieren. Met name richtlijnen voor transport over langere afstanden (> 8 uur) staan ter discussie. Nederland heeft een belangrijke positie in diertransporten, ook over langere afstanden met transport van slachtdieren naar buitenlandse slachthuizen en transport van jonge dieren naar mesterijen (export van biggen, import van kalveren).

Voor export moet elk transport door de VWA geïnspecteerd worden ('klepkeuring'). De sector werkt aan certificering, waardoor de inspecties vereenvoudigd kunnen worden.

Voor transport zijn duur (afstand) van het transport en condities tijdens het transport van belang voor het welzijn van de te transporteren dieren.

De AID controleert op overtredingen van de regelgeving ten aanzien van transport.

De Productschappen Vee, Vlees en Eieren verzamelen gegevens over im- en export van levende dieren en hun herkomst c.q. bestemming. Uit die gegevens kan de omvang van lange afstand transport van levende dieren afgeleid worden (*output indicator*).

De voortgang in de certificering met betrekking tot diertransporten (waaronder Comfortclass) (*bovenwettelijke eisen*) en de rapportage van VWA en AID met betrekking tot hun bevindingen bij diertransporten kunnen gebruikt worden als indicator (*naleven eisen*).

6.1.1.11 Doden en slachten

Het doden en slachten van dieren in slachthuizen is onderhavig aan Europese richtlijnen en nationale regelgeving. De VWA houdt fysiek toezicht op het slachtproces, zowel wat betreft welzijn van de te slachten dieren als voedselveiligheid.

Gegevens over percentages afkeuringen, reden van afkeuring en dieren die dood op de slachterij arriveren kunnen na een interpretatieslag mogelijk gebruikt worden als indicator voor dierenwelzijn en diergezondheid. Voordeel is, dat de gegevens gemakkelijk beschikbaar zijn (*deels outcome indicator*).

Momenteel wordt onderzoek verricht naar de wijze van verdoven voor slachten en verbeteringen daarin. De voortgang in die verbeteringen (bijvoorbeeld gasverdoving in plaats van elektrische verdoving bij pluimvee en varkens) kan dienen als indicator, als de parameters worden gemeten en gecontroleerd. In de op handen zijnde richtlijn voor slachterijen wordt dit verplicht (*naleven eisen*).

Een aparte positie neemt het rituele slachten in, waarbij geen of alleen reversibele verdoving is toegestaan. Er is geen separate registratie van aantallen ritueel geslachte dieren en de wijze waarop ze voor slachten worden verdoofd. Mogelijk kan dit wel met de nodige inspanning tot een indicator worden uitgewerkt (*naleven eisen*).

Dieren die op het bedrijf sterven moeten via de Rendac worden afgevoerd. Gegevens van de Rendac over aantallen en hoeveelheden (bij pluimvee en jonge biggen) zijn beschikbaar en kunnen dienen als indicator voor de sterfte op bedrijven. Interpretatie van deze gegevens vereist zorgvuldigheid, omdat voor het welzijn van het betrokken dier doden op het bedrijf veelal te verkiezen is boven op transport gezet te worden naar de slachterij (*deels outcome indicator*).

6.1.2 Hobbydieren

Hobbydieren zijn dieren die qua groep vallen onder de landbouwhuisdieren, maar die niet voor commerciële doeleinden worden gehouden. Het gaat dan vooral om schapen, geiten, pluimvee en parkvogels, maar ook postduiven, alpaca's, damherten en varkens.

De overheid heeft inmiddels van hobbydieren een aparte categorie gemaakt, waarvoor bij bestrijding van bestrijdingsplichtige dierziekten de regelgeving tot op zekere hoogte aangepast is.

Voor schapen en geiten is er een identificatie en registratieplicht. Dienst Regelingen heeft daarom tot op zekere hoogte inzicht in de aantallen hobbydieren en hobbydierhouders en de AID in overtredingen van de I&R-plicht. Het is de vraag of deze gegevens een zinvolle indicator voor welzijn en gezondheid van hobbydieren kunnen vormen (*naleven eisen*).

Problemen met betrekking tot welzijn en gezondheid bij hobbydieren ontstaan vooral door gebrek aan kennis en ervaring. Hobbydierhouders zijn slechts beperkt georganiseerd en daardoor lastig te bereiken. De website Levende Have richt zich, met steun van LNV, specifiek op deze doelgroep. Daarnaast probeert de GD hobbydierhouders en hun dierenartsen met kennis op het gebied van diergezondheid te ondersteunen (*bewustwording*).

Gegevens over hobbydieren opgevangen bij kinderboerderijen en asiels (vooral pluimvee) en aantallen verwaarloosde dieren (AID) zijn mogelijk een bruikbare indicator voor misstanden bij deze diergroep (*naleven eisen, bewustwording*).

Het aantal hobbymatige deelnemers aan GD-programma's en het aantal bezoekers van de website Levend Have kunnen mogelijk als indicator dienen voor de bereidheid van hobbydierhouders zich de noodzakelijke kennis eigen te maken (*bewustwording*).

Levende Have, maar ook andere organisaties organiseren cursussen voor hobbydierhouders. Het aantal deelnemers aan dergelijke cursussen is een belangrijke indicator, die waarschijnlijk lastig is vast te stellen (*bewustwording*).

Voor postduiven zou het aantal duiven, dat bij wedvluchten verloren gaat, een indicator kunnen zijn. Gegevens daarover zijn beschikbaar bij de duivensportverenigingen. Dergelijke gegevens zijn in principe *privaat (outcome indicator)*.

6.1.3 Paarden

Het exacte aantal paarden in Nederland is onbekend (volgens de Landbouwtelling 144.000 op bedrijven die aan die telling meedoen, en in totaal geschat op 400.000). Paarden worden zowel bedrijfsmatig als hobbymatig gehouden en er is een zeer variabel kennisniveau onder paardenhouders. Het LEI heeft, in opdracht van LNV, in 2008 een inventarisatie gemaakt van de verschillende (doel)groepen paardenliefhebbers en heeft hun gedrag ten aanzien van het zoeken van informatie in beeld gebracht. Daarbij werd ook een (eerste) inschatting van hun kennisniveau ten aanzien van welzijn gemaakt. Het rapport is begin 2009 afgerond.

Er zijn geen specifieke regels voor huisvesting en verzorging van paarden in Nederland.

De paardensector (Sector Raad Paard, SRP) heeft in januari 2009 een plan van aanpak gericht op welzijn en gezondheid van paarden, met als onderwerpen: huisvesting, voeding, trainingmethoden en transport aan de minister van LNV aangeboden. Voor alle thema's worden concrete acties benoemd.

Uitbouw van de al bestaande vrijwillige certificering van maneges en pensionstallen is daar een onderdeel van. Het ligt voor de hand de voortgang in het plan van aanpak te gebruiken als indicator voor de vorderingen qua welzijn en gezondheid in de paardensector (*naleven eisen*).

Zo nodig kan het aantal bedrijven dat gecertificeerd is, en met name het aantal bedrijven dat uitstijgt boven de minimumeisen voor het certificaat, daar ook voor gebruikt worden (*naleving eisen, bovenwettelijke eisen*).

Er lopen momenteel diverse projecten om welzijn en gezondheid bij paarden beter in het onderwijs te verankeren (Regeling Kennisverspreiding en Innovatie Groen Onderwijs/KIGO). Deelname aan dergelijke onderwijsactiviteiten kan een belangrijke indicator zijn (*bewustwording*).

Op een aantal aspecten ontbreekt het aan kennis met betrekking tot welzijn en gezondheid van paarden. LNV faciliteert onderzoek op dat terrein. De omvang van het uitgevoerde onderzoek kan in beeld gebracht worden (*kennisontwikkeling*). Een van de onderzoeksprojecten voor 2009 betreft het opstellen van een welzijns- en gezondheidsmonitor conform de criteria van Welfare Quality® (*outcome indicator*). Een dergelijke monitor zou goed passen in certificering van commerciële paardenhouderijen.

Paarden worden voortijdig afgevoerd, omdat ze ongeschikt geworden zijn voor het doel waarvoor ze werden gehouden. Eigenaren verzekeren veelal hun paard daartegen. De verzekeraars hebben in principe (private) gegevens over de redenen van afvoer. Dit zou als indicator gebruikt kunnen worden (*output indicator*). Het ontbreekt aan een systematisch overzicht van gezondheidsproblemen bij paarden. Wel is duidelijk dat

gezondheidsproblemen bij paarden zeker voorkomen. Voor meer inzicht in dergelijke problemen kan gedacht worden aan een enquête onder paardendierenartsen en/of paardeneigenaren.

6.1.4 Vissen

De visserij (wildvang) valt buiten de scope van dit rapport, omdat dit rapport zich richt op gehouden dieren. De kweek/teelt van vis voor consumptiedoelinden betreft een relatief kleine sector waar vis wordt gehouden in zogenaamde recirculatiesystemen, waarbij de vissen binnen (en niet in open water) gehouden worden. Het gaat om enkele, biologisch zeer verschillende, soorten (de belangrijkste zijn meerval, paling, tilapia, zeebaars, tong, tarbot). Er zijn geen wettelijke normen voor huisvesting en verzorging van vissen, omdat er onvoldoende kennis is over bijvoorbeeld de relatie tussen waterkwaliteit en welzijn en gezondheid en gedrag van vissen in houderijsystemen. Wel is vastgelegd welke vissoorten mogen worden gehouden. Het Productschap Vis heeft een gedragscode opgesteld voor de kweek van vis (<http://www.aquacultuur.nl/default.asp?ZNT=S0T20-1P64>) (*naleven eisen*).

Er ontstaat consensus over de wijze van doden bij kweekvis, zowel Europees als nationaal. In Nederland wordt daartoe wetenschappelijk onderzoek gedaan dat in 2009 voor enkele soorten afgerond zal worden. In de Europese Aquacultuurrichtlijn (2006/88/EC), die in 2008 in Nederland is geïmplementeerd, zijn normen voor visgezondheid en met name aangifteplichtige (en deels bestrijdingsplichtige) ziekten opgenomen. Op grond van deze richtlijn worden dergelijke ziekten bij vis gemonitord en gerapporteerd (*deels outcome indicator*). Er zijn nog grote lacunes wat betreft de kennis over welzijn en gezondheid van kweekvis. Om onderzoeksprioriteiten in beeld te brengen is in 2007 een Kennisagenda Welzijn en Gezondheid Kweekvis opgesteld als input voor de onderzoeksagenda van LNV op het gebied van vis. Op relatief korte termijn zijn resultaten te verwachten van onderzoek naar de invloed van waterkwaliteit en bezettingsgraad/dichtheid bij meerval. De website [aquacultuur.nl](http://www.aquacultuur.nl) beoogt de kennis over visteelt te bundelen en te verspreiden (*kennisontwikkeling*). Het aantal hits op deze site is een indicator voor *bewustwording*.

Er zijn enkele dierenartsen gespecialiseerd in het begeleiden van viskwekerijen en er worden cursussen over gezondheidszorg georganiseerd. In het kader van de NAD wordt gewerkt aan een actieplan visgezondheid. Dit actieplan is naar verwachting in 2009 gereed (*kennisontwikkeling*).

De Raad van Europa heeft aanbevelingen opgesteld voor visteelt. Deze worden momenteel per soort verder uitgewerkt. Deze aanbevelingen hebben echter geen verplichtende status. De EU is bezig richtlijnen voor de biologische visteelt op te stellen.

Analoog aan de veehouderij, wordt gewerkt aan een Maatlat Duurzame teelt van meerval en tilapia (LNV, VROM, Stichting Milieukeur en SenterNovem). Naar verwachting komt deze Maatlat in 2009 beschikbaar (*naleven eisen, bovenwettelijke eisen*).

Als indicatoren voor de korte termijn kan gedacht worden aan de onderzoeksinspanningen op het gebied van welzijn en gezondheid van kweekvis (kennisontwikkeling), de aantallen vis die geproduceerd worden conform de gedragscode van het Productschap Vis en tzt, als de Maatlat duurzame teelt in gebruik is, het aandeel 'duurzaam' in de kweek van vis (*naleven eisen, bovenwettelijke eisen*).

Na beschikbaar komen van de resultaten van het onderzoek naar diervriendelijke dodingsmethoden, is het aandeel vis, dat conform die methoden geslacht wordt, een indicator (*outcome indicator*).

6.1.5 Gezelschapsdieren

In Nederland worden grote aantallen dieren in en om huis als gezelschapsdier gehouden. De variatie in dieren, die voor gezelschap worden gehouden, is bijzonder groot. Meestal wordt de volgende indeling gehanteerd:

- Honden en katten
- Konijnen
- Kleine knaagdieren
- Vogels
- Reptielen en amfibieën
- Siervis

Voor commercieel gehouden honden en katten zijn regels vastgelegd in het Honden en Kattenbesluit, dat op de nominatie staat te worden vervangen door een AMvB gekoppeld aan de nieuwe Wet Dieren. Voor de overige diersoorten bestaat geen specifieke regelgeving.

De AID controleert de handel in dieren in Nederland en samen met de douane de import van dieren. De LID en de AID komen in actie bij mogelijke verwaarlozing en mishandeling. Aantallen meldingen, de gepleegde inspanningen, alsmede geconstateerde overtredingen zijn een indicator (*naleven eisen*).

De sector gezelschapsdieren is momenteel bezig een certificeringssysteem op te zetten voor alle betrokkenen. Welzijn en gezondheid van de dieren staan centraal in dit systeem.

Voor het welzijn en de gezondheid van honden en katten zijn, naast de eigenaren van deze dieren, de fokkers, de stamboeken, dierenartsen en hondenscholen van groot belang. Voor de overige diergroepen zijn vooral de dierenwinkels die dergelijke dieren, hun huisvesting en voer aan consumenten verkopen van groot belang en met name hun deskundigheid in het adviseren van potentiële kopers. Hier zal dan ook het accent van de certificering moeten liggen.

Het ligt voor de hand te volgen of de certificering van de gezelschapsdierensector inderdaad in 2009 tot stand komt. Is dat het geval, dan levert dat indicatoren voor de professionele ontwikkeling op het gebied van welzijn en gezondheid in die sector (*naleving eisen*). Aantallen deelnemers aan opleidingen kan daar een deelindicator zijn (*bewustwording*).

De overheid ondersteunt het samenwerkingsverband tussen Dierenbescherming, KNMvD, Dibevo, Platform Verantwoord Huisdierbezit en FD-UU/WUR in het opzetten van een landelijk informatiecentrum voor gezelschapsdieren, het LICG met gelijknamige website. De doelstelling van het LICG is consumenten beter te informeren en bewuster te maken ten aanzien van hun verantwoordelijkheden voor de huisdieren die zij nemen. Het aantal hits op de website van LICG kan als indicator dienen voor de bereidheid van consumenten informatie tot zich te nemen (*bewustwording*).

Het aantal honden en katten dat van een identificatiechip is voorzien geeft eveneens informatie over de professionele ontwikkeling van de sector en bewustwording bij consumenten.

In 2007 is een onderzoekprogramma op het gebied van welzijn van gezelschapsdieren door LNV in uitvoering genomen. De omvang van het onderzoek kan in beeld worden gebracht (*kennisontwikkeling*).

Het opvangen van zwerfdieren is een gemeentelijke verplichting. De aantallen dieren die bij asiels en andere opvanginstanties (bv specifiek voor reptielen, papagaaien, gehouden roofvogels, kinderboerderijen voor konijnen en cavia's) terecht komen, is een indicator voor de wijze waarop consumenten met hun gezelschapsdieren omgaan (*bewustwording*) en is een outcome indicator.

De systematiek die gebruikt is om ongerief bij diverse soorten landbouwhuisdieren en paarden in beeld te brengen, kan ook gebruikt worden voor gezelschapsdieren. Echter, er zal dan op basis van een steekproef (enquête, gecombineerd met gekwalificeerde waarnemingen in de thuissituatie) gewerkt moeten worden, omdat zeer weinig gegevens beschikbaar zijn (*outcome indicator*).

Het ontbreekt aan een systematisch overzicht van gezondheidsproblemen bij gezelschapsdieren. Uit een inventariserend onderzoek van Faculteit Diergeneeskunde in samenwerking met het Platform Verantwoord Huisdierbezit komt naar voren, dat er zeker gezondheidsproblemen zijn bij gezelschapsdieren.

De dierenartsenpraktijken zouden hier een rol in kunnen spelen, bijvoorbeeld door de oprichting van een Veterinair Meldpunt voor diergezondheidsproblemen bij gezelschapsdieren.

6.1.6 Dierentuindieren en circUSDieren

In afwachting van de rapportage over het welzijn van circUSDieren (te verwachten voor het zomerreces 2009 van de Tweede Kamer) en de evaluatie van het Dierentuinbesluit zijn voor deze categorieën nog geen indicatoren uitgewerkt.

Het rapport over de evaluatie van het Dierentuinenbesluit is inmiddels verschenen en op 1 april 2009 naar de Tweede Kamer gestuurd. De onderzoekers van het bureau Research voor Beleid constateren in het rapport dat het welzijnsniveau in dierentuinen redelijk tot goed is en dat het kwaliteitsniveau van vooral de kleinere dierentuinen is verbeterd sinds het van kracht worden van het Dierentuinenbesluit.

Vooralsnog is alleen de naleving van de wettelijke eisen hier een indicator.

6.1.7 Burgers en consumenten

De doelstellingen van het kabinet en van LNV (NDW) richten zich ook op de attitude van dierhouders, burgers en consumenten. Voortgang daarin is van groot belang voor dierenwelzijn en diergezondheid, maar geen output indicator voor dierenwelzijn of gezondheid. Wel zijn de hier geboekte resultaten outcome voor doelen op het gebied van verandering van consumentengedrag. Als doelen voor dierhouders, burgers en consumenten zijn benoemd:

De samenleving krijgt meer inzicht in en ontwikkelt respect voor het natuurlijk gedrag en daaraan gerelateerde behoeften van dieren in hun omgeving. Zij past haar omgang en de wijze van het houden van dieren daarop aan, inclusief het aankoopgedrag van dieren of dierlijke producten.

Als concreet en gekwantificeerd doel is aangegeven, dat in 2011 33% van consumenten dierenwelzijn mee laten wegen bij de aankoopbeslissingen van vlees en 85% van de Nederlandse bevolking zich bewust is van het feit, dat zij invloed hebben op dierenwelzijn. Gegevens hierover worden reeds verzameld in opdracht van het Voedingscentrum door onderzoekbureau Motivaction.

Voor respect voor het natuurlijk gedrag en daaraan gerelateerde behoeften van dieren in hun omgeving, zou als indicator het 'maatschappelijk besef van de intrinsieke waarde van het dier' in de samenleving kunnen worden gemeten. Te overwegen valt om hiervoor aan te sluiten bij het hierboven genoemde onderzoek van Motivaction of een ander regelmatig terugkerend publieksonderzoek te initiëren. De Europese Commissie meet door middel van de zgn. Eurobarometer regelmatig de houdingen van Europese burgers ten aanzien van verschillende onderwerpen. In 2006/2007 heeft de Europese Commissie in de Eurobarometer een onderzoek gedaan naar de attitude van burgers in de huidige EU- en kandidaatlanden ten opzichte van dierenwelzijn uitgevoerd⁷.

Belangrijk voor bewustwording bij consumenten is de toegankelijkheid en de zichtbaarheid van bedrijven met productiedieren. Het aantal bedrijven met zichtstallen en/of nevenactiviteiten met een duidelijke publieksfunctie (huisverkoop, zorg) is daar een indicator voor.

---

⁷ http://ec.europa.eu/food/animal/welfare/survey/sp_barometer_aw_en.pdf

7 Conclusies

Uiteindelijk is de houder/eigenaar van de dieren verantwoordelijk voor het welzijn en de gezondheid van zijn dieren. De overheid kan wel randvoorwaarden stellen en zorgen dat voldoende kennis en informatie beschikbaar is. Voor verbetering van dierenwelzijn en diergezondheid zijn acties van dierhouders, burgers, consumenten en overheden noodzakelijk.

LNV kan indicatoren opstellen voor dierenwelzijn en diergezondheid en die in de tijd volgen om de effectiviteit van het beleid te monitoren en op grond van de bevindingen het beleid zo nodig bij te stellen.

In deze rapportage met betrekking tot indicatoren voor dierenwelzijn en diergezondheid gaat het om alle gehouden dieren, met uitzondering van proefdieren. Hierover wordt jaarlijks al gerapporteerd. Het Dierentuinbesluit is geëvalueerd en de rapportage daarover is in 2009 aan de Tweede Kamer aangeboden. Vooral nog lijkt de naleving van wettelijke eisen voor deze categorie een indicator. Voor circusdieren wordt de daarover in 2009 te verschijnen rapportage over welzijn bij circusdieren afgewacht.

Om de 'staat van het dier in Nederland' in beeld te brengen en te monitoren, moet het perspectief van het dier leidend zijn. Echter, betrouwbare en uitvoerbare meetmethoden voor welzijn als ervaren door het dier zijn niet beschikbaar (outcome indicatoren). Wel wordt in het Europese onderzoekprogramma Welfare Quality® voor een aantal soorten productiedieren aan dergelijke meetmethoden gewerkt. Naar verwachting komen in 2009 de eerste resultaten daarvan beschikbaar.

Ook gezondheid is lastig te meten, wel zijn er gegevens over het vóórkomen van dierziekten, met name bij de landbouwhuisdieren. Deze gegevens vormen een outcome indicator, die al wel beschikbaar is.

Voor indicatoren voor dierenwelzijn moeten we dan ook in eerste instantie gebruik maken van indirecte metingen. Het blijkt wel mogelijk de 'omgeving' van het dier in beeld te brengen. Hiervan kan informatie over het welzijn en de gezondheid van dieren worden afgeleid. De indicatoren kunnen zo gekozen worden dat ze aansluiten bij de doelen uit de Nota Dierenwelzijn en de Nationale Agenda Diergezondheid.

Bijlage 2 geeft een overzicht per sector hoe die gegevens verzameld kunnen worden en de kosten die met het opstellen van die indicator gemoeid zijn. Voor het opstellen van 'de staat van het dier in Nederland' is goede kennis van dierhouderij en de Nederlandse situatie vereist voor een efficiënte uitvoering. Zeker bij de eerste rapportage is intensief overleg tijdens het opstellen van de rapportage met de betrokken LNV-medewerkers aan te bevelen.

De informatie over 'de staat van het dier' is relatief goed beschikbaar voor bedrijfsmatig gehouden dieren, waarbij daarbinnen meer informatie beschikbaar is voor varkens, vleeskalveren en pluimvee, dan voor melkvee. De informatie over melkgeiten komt redelijk overeen met die over melkvee. Bij schapen gaat het vooral om gezondheidsproblemen

Witte vlekken zijn er vooral bij kweekvis, paarden en gezelschapsdieren. Voor kweekvis, paarden en gezelschapsdieren kan daarin verandering komen als de certificeringprogramma's, die deze sectoren beogen, inderdaad van de grond komen.

Van consumenten kan hun koopgedrag in beeld gebracht worden, van burgers kunnen we wat zeggen over hun bereidheid informatie tot zich te nemen. Of de attitude van dierhouders en burgers ten opzichte van dieren verandert, zal moeten blijken uit enquêtes die daartoe zijn opgezet, o.a. door het Voedingscentrum.

Diverse van bovengenoemde indicatoren moeten worden samengesteld uit gegevens van diverse sectoren en diersoorten. Daarom moet rekening gehouden worden met een deels kwalitatieve concluderende beschrijving. Niet alle gegevens zijn publiek beschikbaar. Overleg met de 'eigenaar' over het beschikbaar stellen van de gegevens is dan vereist.

Na een 0-meting en inzicht in variatie in de betreffende indicator kunnen ook streefcijfers voor verandering in de tijd opgesteld worden.

Bijlagen

Bijlage 1: EU-beleid en monitoring van dierenwelzijn en –gezondheid in andere landen (quick scan)

De EU streeft naar integraal en geharmoniseerd beleid op het gebied van dierenwelzijn en diergezondheid. Het nationaal beleid volgt het EU-beleid, met dien verstande, dat nationaal zwaardere regelgeving in principe mogelijk is. In 2006 heeft de Europese Commissie het Actieplan Dierenwelzijn 2006-2010 uitgebracht. Dit Actieplan en de Nederlandse reactie daarop zijn te vinden op:

<http://www.europa-nu.nl/9353000/1/j9vvh6nf08temv0/vh9be0fwmiua>

Het Actieplan sluit goed aan bij de Nederlandse ambities.

Het beleid voor diergezondheid en met name bestrijdingsplichtige dierziekten wordt in nauwe samenwerking met de OIE opgesteld en is op EU-niveau beschreven in het CAHP.

Er zijn initiatieven om een Europees Centre for Animal Welfare op te richten. De EU en individuele lidstaten investeren in onderzoek en netwerken om o.a. gegevens over dierenwelzijn in nieuwe lidstaten te verzamelen.

Voor deze rapportage wordt niet beoogd een compleet overzicht van de stand van zaken met betrekking tot dierenwelzijn en diergezondheid in Europa te geven. Wel willen we hier de resultaten van een quick scan over de wijze van rapporteren over de voortgang in dierenwelzijn en diergezondheid geven. Daarbij lag de focus op Duitsland en Verenigd Koninkrijk, als belangrijke exportlanden voor Nederland, Denemarken (net als Nederland een belangrijk exporteur van dierlijke producten), Oostenrijk (heeft een relatief groot aandeel biologische productie) en Frankrijk. De websites van de betrokken ministeries in die landen werden als bron gebruikt.

- Frankrijk heeft wel beleid op het gebied van bestrijdingsplichtige dierziekten, maar algemeen, nationaal beleid op het gebied van dierenwelzijn en/of bedrijfsgebonden dierziekten werd niet gevonden, evenmin als een systematische rapportage over de stand van zaken met betrekking tot dierenwelzijn en diergezondheid.
- Oostenrijk heeft voor veel sectoren landbouwhuisdieren regelgeving voor dierenwelzijn die de EU-regelgeving te boven gaat (<http://land.lebensministerium.at/article/articleview/16427/1/4962/>). Toch is men huiverig te strikt te zijn, omdat dan (goedkopere) import uit omliggende landen de eigen sector zal benadelen. Beleidsprioriteiten worden sterk bepaald door de NGO Vier Pfoeten. Gesignaleerde problemen worden door een wetenschappelijke commissie geanalyseerd en vervolgens worden voorstellen voor verbetering gedaan. Er is een aparte verordening over controle op de regelgeving. Jaarlijks moet 2% van de veehouderijbedrijven gecontroleerd worden op naleving, waarbij controle in het kader van kwaliteitssystemen niet mee telt. Dierentuinen, dierenpensions, maneges en circussen moeten minimaal jaarlijks gecontroleerd worden. De zoekterm 'tierschutzbericht' gaf echter slechts één hit uit 1999 over implementatie van EU-regelgeving in een deelstaat, waaruit geconcludeerd is, dat er geen systematische rapportage van de 'staat van het dier' in Oostenrijk gepubliceerd is.
- In Denemarken is het toezicht op naleving van dierenwelzijn ondergebracht bij het Ministerie van Justitie. Het Ministerie van Voedselzekerheid, Landbouw en Visserij formuleert het beleid. De Deense term voor dierenwelzijn gaf overigens slechts 11 hits. Voor commercieel gehouden dieren, inclusief paarden, wordt vanaf 2004 jaarlijks 5% van de bedrijven gecontroleerd op naleven van de regels op het gebied van dierenwelzijn en diergezondheid. Dit is vergelijkbaar met de doelstellingen van de AID in Nederland. De meest recente rapportage bevat gegevens over 2005 (<http://gl.foedevarestyrelsen.dk/FDir/Publications/2006015/Rapport.pdf>). Voor gezelschapsdieren en hobbydieren werden geen verwijzingen gevonden.
- In Duitsland is uitgebreide regelgeving met betrekking tot dierenwelzijn en diergezondheid. De rechten van dieren zijn in Duitsland in de grondwet opgenomen. Vanaf 2003 wordt elke twee jaar een Tierschutzbericht uitgebracht, dat als rapportage over de 'Staat van het dier' gezien zou kunnen worden. De rapportage heeft betrekking op alle gehouden dieren, inclusief proefdieren. De rapportage is, met uitzondering van de proefdieren, kwalitatief en beschrijvend en voor gezelschapsdieren fragmentarisch. Een groot deel van de rapportage komt overeen met de Nederlandse (separate) jaarlijkse rapportage over proefdieren (ZoDoende). http://www.bmelv.de/nl_753004/SharedDocs/downloads/07-SchutzderTiere/Tierschutzberichte/2007,templated=raw,property=publicationFile.pdf/2007.pdf
- In het Verenigd Koninkrijk is het beleid tav dierenwelzijn en diergezondheid voor gehouden dieren geformuleerd in de Animal Health and Welfare Strategy (DEFRA). In een interactief proces wordt voor Engeland, Schotland, Wales en Noord-Ierland dit beleid uitgewerkt in een Animal Welfare Delivery Strategy (2007). De voortgang in de AWDS in Engeland wordt gemonitord door een onafhankelijke commissie: de England Implementation Group (EIG), die moet rapporteren over de voortgang gemaakt door overheid, industrie en anderen, verantwoordelijk voor het realiseren van dierenwelzijn. Nadrukkelijk is de voortgang een verantwoordelijkheid van alle stakeholders: eigenaren en gebruikers van dieren, consumenten en gebruikers van dierlijke producten, de

centrale overheid, de lokale autoriteiten, die in Engeland verantwoordelijk zijn voor handhaving van regels op het gebied van dierenwelzijn en organisaties van stakeholders (industrie en maatschappelijke groeperingen). Aangezien het systeem net opgezet is, is er nog geen rapportage met betrekking tot de monitoring. De EIG had sinds 2005 al een rol om de voortgang in de AHWS te monitoren en in die rol worden ze momenteel geëvalueerd door de Eves Committee. Hun rapportage over de voortgang in de AHWS is te vinden op http://www.defra.gov.uk/animalh/ahws/eig/pdf/second_prog_report2008.pdf, die overigens vooral aandacht besteedt aan een financieringsmodel voor diergezondheid, zoals Nederland dat kent in het Diergezondheidsfonds.

De resultaten van de quick scan geven geen duidelijk voorbeeld hoe beleid voor dierenwelzijn en diergezondheid en meer algemeen de 'staat van het dier' te monitoren.

Bijlage 2: Overzicht van indicatoren per diercategorie en inschatting van de daarmee gemoeide inspanningen/meting (jaar)

Gering (+) = enkele werkdagen, < € 10.000; matig (++) = via deskresearch, maar redelijk arbeidsintensief, > € 10.000, < € 50.000; hoog (+++) = veldwerk nodig, > € 100.000

Categorie/Indicator	Gezondheid gemeten aan dier¹	Aandeel van bovenwettelijke systemen²	Aandeel Naleving³	Deelname aan kennisvermeerdering/bewustwording	Onderzoek en onderwijs inspanningen	Verwaarlozing, mishandeling, afstaan
<i>Landbouwhuisdieren</i>	Deels via slachterijen en certificeringprogr. +	Separate actie, reeds opgedragen voor alle lbhd sectoren ++		Subsidieregelingen + Cursussen, netwerken ++	kan gespecificeerd worden naar categorie lbhd +	AID, LID meldingen van verwaarlozing en mishandeling +
Melkveehouderij	Deels via melkkwaliteit (mastitis)Veekijker +	Plus-segment (maatlat, biologisch, weidemelk) +	Nog geen huisvestingseisen	Id		Id
Kalverhouderij	Transport +	biologisch, DB Beter Leven +	SKV +	Id		Id
Vleesrunderhouderij		Nvt	Geen wettelijke eisen	Id		Id
Varkenshouderij	IKB, slachterijgegevens Veekijker +	maatlat, biologisch, milieukeur	IKB +	Id		Id
Pluimveehouderij	IKB, uitval, DAP's, GD +	maatlat, biologisch, milieukeur, DB Beter Leven+ +	IKB +	Id		Id
Schapenhouderij	GD +	Nvt	Geen wettelijke eisen	Id, ook voor hobbymatige schapenhouders		Id

¹Welzijn, direct gemeten aan het dier, is nog niet beschikbaar. Zou tzt kunnen via de systematiek van Welfare Quality® (geschatte benodigde inspanningen: +++, of via inschatting van een groep experts conform de door ASG ontwikkelde systematiek waarmee voor de veehouderijsectoren en paarden een soort 0-meting is gedaan (ASG-rapporten 71 en 160, geschatte benodigde inspanningen matig: ++)) en is ook te benaderen via de certificeringprogramma's (matig:++ over alle sectoren heen voor opzetten, eenmaal in de routine +).

²Voor elk van de bovenwettelijke systemen zijn er per diersoort specifieke eisen waaraan moet worden voldaan. Deze staan niet in de tabel opgesomd, maar zijn wel verankerd in de certificeringprogramma's waaraan moet worden voldaan om in deze categorie te komen. Het gaat dan om strooisel, geen ingrepen, ruimte, etc.

³Voor landbouwhuisdieren, waarvoor wettelijke eisen zijn en een certificeringprogramma, wordt bij de jaarlijkse inspectie getoetst of aan de wettelijke eisen wordt voldaan. Het gaat dan om bezettingsgraad, vloerkwaliteit, licht, afmetingen van ruimtes etc. Bij varken komt verdoofd castreren in de IKB-eisen.

Een aantal ingrepen wordt op relatief korte termijn verboden: snavelbehandelen pluimvee 2011, castreren beerbiggen 2015.

Categorie/Indicator	Gezondheid gemeten aan dier ¹	Aandeel van bovenwettelijke systemen ²	Aandeel Naleving ³	Deelname aan kennisvermeerdering/bewustwording	Onderzoek en onderwijs inspanningen	Verwaarlozing en mishandeling
Geitenhouderij	Deels via melkkwaliteit, chronische ziekten (mastitis)+	(biologisch) +	Geen wettelijke eisen; Bokjes in NL geslacht (ook transport)	Id		Id
Nertsenhouderij		Nvt	PVE-verordening +	Id		Id
<i>Hobbydieren</i>	Nog niet	Nvt	0	Id (vooral cursussen, bezoek websites)	0	AID, LID meldingen +
<i>Paardert*</i>	Nog niet (enquêteren sector en/of dierenartsen is een mogelijkheid)	Nvt	Tzt als er normen zijn	Id (vooral cursussen, bezoek websites) +		AID, LID meldingen Zie PvA SRP +
<i>Kweekvis</i>	Nog niet	(richtlijn PV) +	(geen eisen)	Id	+ (separaat onderzoekprogramma)	

¹Welzijn, direct gemeten aan het dier, is nog niet beschikbaar. Zou tzt kunnen via de systematiek van Welfare Quality® (geschatte benodigde inspanningen: +++, of via inschatting van een groep experts conform de door ASG ontwikkelde systematiek waarmee voor de veehouderijsectoren en paarden een soort 0-meting is gedaan (ASG-rapporten 71 en 160, geschatte benodigde inspanningen matig: ++ en is ook te benaderen via de certificeringprogramma's (matig:++ over alle sectoren heen voor opzetten, eenmaal in de routine +).

²Voor elk van de bovenwettelijke systemen zijn er per diersoort specifieke eisen waaraan moet worden voldaan. Deze staan niet in de tabel opgesomd, maar zijn wel verankerd in de certificeringprogramma's waaraan moet worden voldaan om in deze categorie te komen. Het gaat dan om strooisel, geen ingrepen, ruimte, etc.

³Voor landbouwhuisdieren waarvoor wettelijke eisen zijn en een certificeringprogramma, wordt bij de jaarlijkse inspectie getoetst of aan de wettelijke eisen wordt voldaan. Het gaat dan om bezettingsgraad, vloerkwaliteit, licht, afmetingen van ruimtes etc. Bij varken komt verdoofd castreren in de IKB-eisen.

Een aantal ingrepen wordt op relatief korte termijn verboden: snavelbehandelen pluimvee 2011, castreren beerbiggen 2015.

⁴De paardensector heeft januari 2009 een plan van aanpak voor welzijn in de paardensector opgeleverd. De acties moeten alle nog geïmplementeerd worden, met een tijdshorizon van 2011.

Categorie/Indicator	Gezondheid gemeten aan dier¹	Aandeel van bovenwettelijke systemen²	Aandeel Naleving³	Deelname aan kennisvermeerdering/ bewustwording	Onderzoek en onderwijs inspanningen	Verwaarlozing en mishandeling
<i>Gezelschapsdieren⁴</i>	Niet			Id vooral cursussen, bezoek websites +?	(separaat LNV onderzoekprogramma) +	AID, LID meldingen+ Voortgang certificering+
Honden en katten	Niet	Nvt	Naleving HKB+ Tzt certificering+	Id vooral cursussen, bezoek websites		Id en aantallen opgevangen dieren+
Kleine knaagdieren	Niet	Nvt	Handel tzt via certificering+	Id vooral cursussen, bezoek websites		Id en aantallen opgevangen dieren+
Vogels	Niet	Nvt	Handel tzt via certificering+	Id vooral cursussen, bezoek websites		Id en aantallen opgevangen dieren+
Reptielen en amfibieën	Niet	Nvt	Handel tzt via certificering+	Id vooral cursussen, bezoek websites		Id en aantallen opgevangen dieren+
Siervis	Niet	Nvt	Handel tzt via certificering+	Id vooral cursussen, bezoek websites		Id
<i>Dierentuindieren</i>						
<i>Circusdieren</i>						

¹Welzijn, direct gemeten aan het dier, is nog niet beschikbaar. Zou tzt kunnen via de systematiek van Welfare Quality® (geschatte benodigde inspanningen: +++, of via inschatting van een groep experts conform de door ASG ontwikkelde systematiek waarmee voor de veehouderijsectoren en paarden een soort 0-meting is gedaan (ASG-rapporten 71 en 160, geschatte benodigde inspanningen matig: ++) en is ook te benaderen via de certificeringprogramma's (matig:++ over alle sectoren heen voor opzetten, eenmaal in de routine +). De WQ-systematiek en de expertview kunnen uitgewerkt worden voor gezelschapsdieren, hobbydieren, etc.

² Voor elk van de bovenwettelijke systemen zijn er per diersoort specifieke eisen waaraan moet worden voldaan. Deze staan niet in de tabel opgesomd, maar zijn wel verankerd in de borgingsprogramma's waaraan moet worden voldaan om in deze categorie te komen. Het gaat dan om strooisel, geen ingrepen, ruimte, etc.

³De gezelschapsdierensector werkt aan (vrijwillige) certificering met welzijn als belangrijke component. Als die certificering tot stand is gekomen, kan gemonitored worden. Het Honden en Kattenbesluit wordt dan vervangen door een AMvB.

Categorie/Indicator	Gezondheid gemeten aan dier ¹	Aandeel van bovenwettelijke systemen ²	Aandeel Naleving ³	Deelname aan kennisvermeerdering/ bewustwording	Onderzoek en onderwijs inspanningen	Verwaarlozing en mishandeling
<i>Consumenten</i>	Nvt	Omzetverandering ++	0	bezoek websites + Gemeten bewustwording, enquête, beschikbaar via onderzoek Voedingscentrum		Id en aantallen opgevangen dieren
<i>Transport</i>	Nog niet	+	VWA ook gegevens over export en import van levende dieren en lengte transport +	+	+	AID, LID meldingen
<i>Doden en slachten</i>	Gegevens over afkeuringen +(+)		(VWA) +	+	+	VWA meldingen

¹Welzijn, direct gemeten aan het dier, is nog niet beschikbaar. Zou tzt kunnen via de systematiek van Welfare Quality® (geschatte benodigde inspanningen: +++, of via inschatting van een groep experts conform de door ASG ontwikkelde systematiek waarmee voor de veehouderijsectoren en paarden een soort 0-meting is gedaan (ASG-rapporten 71 en 160, geschatte benodigde inspanningen matig: ++) en is ook te benaderen via de certificeringprogramma's (matig:++ over alle sectoren heen voor opzetten, eenmaal in de routine +). De WQ-systematiek en de expertview kunnen uitgewerkt worden voor gezelschapsdieren, hobbydieren, etc.

² Voor elk van de bovenwettelijke systemen zijn er per diersoort specifieke eisen waaraan moet worden voldaan. Deze staan niet in de tabel opgesomd, maar zijn wel verankerd in de borgingsprogramma's waaraan moet worden voldaan om in deze categorie te komen. Het gaat dan om strooisel, geen ingrepen, ruimte, etc.

³ Voor landbouwhuisdieren waarvoor wettelijke eisen zijn en een kwaliteitsborgingsprogramma, wordt bij de jaarlijkse inspectie getoetst of aan de wettelijke eisen wordt voldaan. Het gaat dan om bezettingsgraad, vloerkwaliteit, licht, afmetingen van ruimtes etc. Bij varken komt verdoofd castreren in de IKB-eisen?

Een aantal ingrepen wordt op relatief korte termijn verboden: snavelbehandelen pluimvee 2011, castreren beerbiggen 2011.